

บทที่ 5

การเปรียบเทียบมิติที่มีผลกระทบต่อศักยภาพ

การพึ่งตนเองของ 2 หมู่บ้าน

บทนี้เป็นการสรุปผลการวิเคราะห์เชิงคุณภาพที่ได้จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านของแต่ละหมู่บ้านตามแนวคิดการพึ่งตนเองของ THERMS เพื่ออธิบายสถานภาพและวิเคราะห์เปรียบเทียบศักยภาพของการพึ่งตนเองในด้านต่าง ๆ ของแต่ละชุมชน อันจะทำให้เข้าใจถึงจุดเด่น จุดด้อยของแต่ละชุมชนซึ่งจะนำไปสู่การวิเคราะห์บทเรียนของการเสริมสร้างศักยภาพการพึ่งตนเองของชุมชนต่อไป

สถานภาพ และศักยภาพการพึ่งตนเองของ 2 หมู่บ้าน

สถานภาพการพึ่งตนเองของหมู่บ้านคอนม่วง

1. การพึ่งตนเองด้านเทคโนโลยี การประกอบอาชีพ ชาวบ้านหมู่บ้านคอนม่วงมักประกอบอาชีพทำนาตามฤดูกาลเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งเป็นอาชีพดั้งเดิมของชุมชน เนื่องจากภูมิอากาศมีความเหมาะสม สม ไม่แห้งแล้งจนขาดแคลนน้ำมากเกินไป หรือมีน้ำท่วมหลากในฤดูฝน อย่างไรก็ตามการทำนาตั้งแต่ในอดีตก็มีเป้าหมายเพื่อการพึ่งพาตนเองด้านอาหารเป็นหลัก หากมีปริมาณมากเกินไปความต้องการจึงนำไปขาย เพื่อนำเงินไปใช้จ่ายในด้านอื่น ๆ ของครอบครัว ซึ่งแตกต่างจากชาวนาในที่ราบลุ่มภาคกลางที่มุ่งทำนาเพื่อการสร้างรายได้เป็นหลัก แล้วตนเองก็ซื้อข้าวกิน

นอกจากนี้ปริมาณที่นาของชาวบ้านแต่ละครัวเรือนก็ไม่มากพอที่จะทำการผลิตในปริมาณมาก เพื่อขายในเชิงพาณิชย์ โดยแต่ละครัวเรือนจะมีจำนวนพื้นที่นาเฉลี่ย 9 ไร่ มีการกระจุกตัวของที่นาในบางครัวเรือน กล่าวคือมีครัวเรือนร้อยละ 32 มีปริมาณที่นาตั้งแต่ 10 ไร่ขึ้นไปจนถึงสูงสุด 46 ไร่ ซึ่งโดยเฉลี่ยคิดเป็น 16 ไร่/ครัวเรือน ส่วนที่เหลือร้อยละ 68 มีที่นาโดยเฉลี่ย 5 ไร่/ครัวเรือน ซึ่งผลผลิตเพียงพอต่อการดำรงชีพเท่านั้น

หากมีความต้องการเงินก็นำไปขายได้เล็กน้อย เมื่อยามขาดส่น อย่างไรก็ตามผู้ที่มืพื้นที่นามากก็ไม่ได้หมายความว่าจะสามารถสร้างผลผลิตได้มากตามปัจจัยการผลิตที่มี เนื่องจากขาดกำลังแรงงาน หากจะใช้ประโยชน์เต็มพื้นที่ ๆ มีต้องมีค่าใช้จ่ายในการจ้างแรงงาน ค่านุ่ย ค่าไถดำ ฯลฯ ตามมาเป็นจำนวนมาก ขณะเดียวกันบางครัวเรือนยังต้องแบ่งให้ลูกหลาน หรือญาติพี่น้องไปทำนาด้วย เพื่อจะได้มีข้าวกิน ไม่ต้องซื้อ หรือบางส่วนก็ให้ผู้ที่มืพื้นที่น่าน้อย หรือไม่เพียงพอต่อการดำรงชีวิตของครอบครัว มาเช่าที่นาทำกินเพิ่มเติม

นอกจากการทำนา ชาวบ้านยังมีการปลูกผักสวนครัวตามบ้าน และผักปลอดสารเคมีในแปลงของชุมชนตามโครงการปลูกผักปลอดสารเคมี เพื่อเป็นการพึ่งพาตนเองด้านอาหาร และลดค่าใช้จ่ายในครัวเรือน อีกทั้งยังเป็นรายได้เสริมแก่ชาวบ้านที่ร่วมโครงการด้วยทำให้มีรายได้วันละ 50-100 บาท แต่ก็ไม่มีความแน่นอนมากพอที่จะเป็นแหล่งรายได้เสริมของชาวบ้านอย่างจริงจัง สำหรับเหตุผลจะกล่าวในส่วนของคุณทางสังคมในรายละเอียดต่อไป อย่างไรก็ตามมีบางครัวเรือนมีการนำพืชเศรษฐกิจตัวอื่นเข้ามาปลูกในพื้นที่ของตนเองมากขึ้น ได้แก่ ยางพารา ซึ่งกำลังได้รับค่านิยมอย่างมากในภาคอีสาน ดังเช่นครอบครัวของพรธิดา พาสึก ได้มีการทดลองปลูกยางพาราจำนวน 2,900 ต้น ในพื้นที่ตนเอง

ขณะเดียวกันชาวบ้านคอนม่วงส่วนใหญ่จะมีการเลี้ยงสัตว์เป็นรายได้เสริมและเกื้อหนุนการทำนา รวมทั้งเป็นการพึ่งพาตนเองด้านอาหารเมื่อยามจำเป็น กล่าวคือแต่ละครัวเรือนจะมีการเลี้ยงวัวควาย เพื่ออาศัยมูลสัตว์เป็นปุ๋ยในการบำรุงดินในที่นาและการเพาะปลูกในครัวเรือน และเมื่อมีความจำเป็นทางการเงิน ชาวบ้านสามารถนำไปขาย แลกเปลี่ยนเป็นเงินมาใช้ได้ หากเป็นวัวก็ขายได้ตัวละประมาณ 10,000 บาท ส่วนควายตัวละประมาณ 8,000-9,000 บาท ราคาขึ้นลงตามตลาดโค-กระบือ ซึ่งจากการสำรวจในเบื้องต้นพบว่าทั้งหมดมีวัวประมาณ 77 ตัว ควาย 51 ตัว เลี้ยงครัวเรือนละ 4 ตัว และ 2 ตัวตามลำดับ นอกจากนี้บางครัวเรือนได้เข้าร่วมโครงการโค-กระบือ ก็จะนำวัวควายของโครงการมาเลี้ยง หากวัวควายเหล่านั้นมีลูก ลูกที่เกิดขึ้นก็จะเป็นกรรมสิทธิ์ของชาวบ้านที่เลี้ยง ทำให้ชาวบ้านมีทรัพย์สินเพิ่มขึ้น อย่างไรก็ตามมีบางครัวเรือนเท่านั้นที่เข้าร่วมเนื่องจากครอบครัวส่วนใหญ่มีแรงงานในครัวเรือนไม่เพียงพอ ที่จะแบ่งปัน

แรงงานไปทำหน้าที่เลี้ยงควาย ประกอบทุ่งเลี้ยงสัตว์ ที่เคยเป็นที่สาธารณะ หรือที่ดิน
ที่ใช้ประโยชน์ ร่วมกันถูกเอกชนจับจองเป็นเจ้าของหมดและบางส่วนไม่อนุญาตให้นำ
สัตว์เลี้ยงเข้ามาเลี้ยงบนที่นาของตนอย่างที่เคยทำในอดีต จึงทำให้เหลือพื้นที่สำหรับเลี้ยง
สัตว์น้อยลง ส่งผลให้ความสนใจที่จะเข้าร่วมใน โครงการไม่ประสบผลสำเร็จเท่าที่ควร

นอกจากนี้ เป็ด ไก่ หมู และปลาชุก ก็เป็นสัตว์เศรษฐกิจอีกกลุ่มที่ช่วยเป็น
รายได้เสริมแก่ชาวบ้าน ซึ่งแต่ละครัวเรือนจะมีการเลี้ยงในปริมาณมากน้อยแตกต่างกัน
ตามความพร้อมของคนที่คุณแล และฐานะทางการเงิน แม้ว่าสัตว์เหล่านั้นบางส่วนจะได้รับการ
สนับสนุนจากภาครัฐ แต่หากชาวบ้านต้องการเพิ่มก็จะซื้อหามาเพิ่มเติมเอง เพื่อให้
คุ้มค่าเวลาขาย นอกจากนี้หากเลี้ยงในปริมาณมาก สิ่งก็ตามมาก็คือ ค่าใช้จ่ายด้านอาหาร
สัตว์ ซึ่งหากต้องการผลผลิตดี ก็ต้องสั่งซื้ออาหารจากในตัวเมืองหรือพ่อค้า โดยเฉพาะ
ปลาชุก ส่วนใหญ่มักจะเลี้ยงด้วยอาหารอัดเม็ดค่าใช้จ่ายกระสอบละ 500 บาท อย่างไรก็ตาม
ก็ตามปริมาณการเลี้ยงสัตว์ของชาวบ้านไม่ได้รับความนิยมในการเพิ่มรายได้มากนัก
ส่วนใหญ่เป็นการเลี้ยงตามธรรมชาติ ขาดการจัดการที่เป็นระบบ จะมีแนวโน้มลดลงเรื่อย ๆ
ตัวอย่างเช่น ปลาชุก ตอนเริ่มโครงการก็มีชาวบ้านร่วมเป็นจำนวนมาก มีการจัดทำบ่อ
แทบทุกครัวเรือน เมื่อเวลาผ่านไปไม่นาน ก็ค่อย ๆ หยุคล้างไป มีบางครัวเรือนเท่านั้น
ที่ยังเลี้ยงอยู่เท่าที่สำรวจมี 2 ครัวเรือนเท่านั้นที่เลี้ยงอยู่ รวมกันมีประมาณ 200 ตัว สาเหตุ
เกิดจากไม่มีทุนทรัพย์ ที่จะไปซื้ออาหารสัตว์ ประกอบการพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติ
ในชุมชนยังพอพึ่งพาได้ สามารถหาอาหารกินได้ตามธรรมชาติ ซึ่งประหยัดค่าใช้จ่าย
ของครัวเรือนมากกว่า ที่จะลงทุนซื้อปลาเลี้ยงกินเอง นอกจากนี้มีบางครัวเรือนที่คิด
แตกต่างในเชิงรายได้ในการเลี้ยงสัตว์ ตัวอย่างเช่น ครอบครัวของคุณบุญธรรม ใจช่วง
ที่เน้นเลี้ยงไก่ชน ซึ่งมีมูลค่าทางเศรษฐกิจมากกว่า โดยเลี้ยงไก่ชนไว้ประมาณ 60 กว่าตัว
ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่าตนเองได้เปิดบ่อนไก่ชนในหมู่บ้านด้วย ทำให้มีรายได้ในการเปิด
บ่อน ซึ่งจากมุมมองทางศีลธรรมอาจถือว่าเป็นการส่งเสริมอบายมุขในหมู่บ้าน อาจนำไปสู่
ปัญหาด้านอื่นแก่ชุมชนต่อไป

การพึ่งตนเองด้านเมล็ดพันธุ์ ชาวบ้านจะเก็บข้าวที่เก็บเกี่ยวข้าวส่วนหนึ่งไว้เป็น
เมล็ดพันธุ์เพื่อใช้ปลูกในปีต่อไป การทำนาของชาวบ้านส่วนใหญ่จะทำกันประมาณ
ปีละครั้ง เนื่องจากดินในพื้นที่ภาคอีสาน โดยทั่วไปเป็นดินเหนียวปนทราย ไม่อุ้มน้ำ

แม้จะมีที่นาบางส่วนระบบชลประทานไปถึง แต่ถ้าหากจะทำนานอกฤดูกลาง ไม่คุ้มกับการลงทุน ที่ต้องจ่ายไปกับการการนำเอาน้ำเข้ามา เพราะไม่กินหนึ่งวันน้ำที่เคยปล่อยเข้าจนท่วมคันนา ในวันรุ่งขึ้น ปริมาณน้ำที่ใส่ไปจะลดจนแห้งขอด ส่วนผลผลิต เมื่อพบว่าผลผลิตของข้าวที่ปลูกในนาของตนไม่ดีเท่าที่ควร ชาวบ้านจะนิยมนำข้าวของตนเองไปแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวกับเพื่อนบ้านในชุมชนเดียวกัน หรือต่างจังหวัด บางคนไปแลกเปลี่ยนข้าวกับเพื่อนบ้านที่ จ. สกลนคร เนื่องจากชาวบ้านเชื่อว่าเมื่อข้าวได้ปลูกในพื้นที่ที่แตกต่างไปจะทำให้ผลผลิตดีขึ้น ส่วนพืชผักอื่น ๆ ชาวบ้านไม่สามารถเก็บเมล็ดพันธุ์ได้ เนื่องจากเป็นการซื้อเมล็ดพันธุ์จากตลาด ทำให้พืชพื้นถิ่นลดน้อยลง แทบจะหาพบได้ยากในปัจจุบัน แม้ว่ามีบางครัวเรือนมีการเก็บอยู่แต่ก็มีปริมาณจำกัด อาทิ มะเขือเทศ ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่าการพึ่งตนเองด้านเมล็ดพันธุ์ของชาวบ้านคอนม่วงแทบไม่มีแล้ว หากต้องการปลูกผักไว้กินก็ต้องซื้อเมล็ดพันธุ์จากพ่อค้าเท่านั้น

2. การพึ่งตนเองด้านสาธารณสุข โดยปกติสังคมในชนบทจะมีความสามารถในการพึ่งพาตนเองในด้านสาธารณสุขค่อนข้างสูง เนื่องจากวัฒนธรรมการบริโภค มีการคำนึงถึงความสมดุลของอาหารแต่ละชนิด โดยเฉพาะภาคอีสาน แม้ว่าชาวบ้านส่วนใหญ่จะบริโภคเนื้อเป็นอาหารหลัก แต่ก็จะมีอาหารประเภทผักเป็นเครื่องเคียงควบคู่ด้วย เพื่อช่วยในการย่อยอาหาร และผักบางชนิดยังมีสรรพคุณเป็นยาบำรุง หรือรักษาโรคด้วย อาทิ ผักขี้เหล็ก ช่วยเป็นยาระบายแก้ท้องผูก เป็นต้น อย่างไรก็ตามวัฒนธรรมการกินบางประเภทก็ก่อให้เกิดความเสี่ยงของโรคมามากกว่าคุณประโยชน์ อาทิ การกินอาหารดิบ เช่น ก้อยเนื้อ ก้อยปลา ซึ่งอาจก่อให้เกิดโรคพยาธิ และนำไปสู่โรคอื่น ๆ ตามมา

2.1 โรคประจำตัว จากการศึกษาพบว่าโดยส่วนใหญ่ชาวบ้านคอนม่วงจะมีโรคประจำตัว อันเป็นผลพวงของอายุที่เพิ่มมากขึ้น และขาดการดูแลสุขภาพอย่างถูกต้อง เนื่องจากระยะเวลาที่ผ่านมา ร่างกายได้ถูกใช้ไปกับการทำงานหนักเพื่อหาเลี้ยงชีพแก่ครอบครัว โดยโรคที่ชาวบ้านเจ็บป่วยได้แก่ โรคความดันโลหิตสูง-ต่ำ โรคเบาหวาน โรคไต โรคหัวใจ และโรคกระเพาะ

2.2 การรักษาสุขภาพ ชาวบ้านคอนม่วงยังขาดความสนใจในการดูแลสุขภาพเท่าที่ควร โดยเฉพาะการออกกำลังกาย ชาวบ้านยังคิดว่าการทำงานบ้าน หรือการทำงานเกษตร คือ การออกกำลังกาย ทำให้ไม่มีการแบ่งเวลาเพื่อออกกำลังกายอย่างเป็นระบบ

ส่วนใหญ่มักจะอ้างว่าไม่มีเวลา นอกจากนี้พฤติกรรมการบริโภคยังขาดการตระหนักรู้ถึงโรคภัยที่จะตามมา แต่มักจะกินตามความพอใจของตนเองเป็นหลัก อาทิ การกินอาหารไม่ปรุงสุก การดื่มสุราเป็นประจำ ฉะนั้นการดูแลสุขภาพของชาวบ้านจึงให้ความสำคัญที่การรักษาโรคภัยเป็นหลัก ซึ่งเป็นการรักษาที่ปลายเหตุ และเมื่อมีการเจ็บป่วยเกิดขึ้น ชาวบ้านจะมุ่งเน้นขอความช่วยเหลือที่โรงพยาบาล หรือคลินิกเป็นสำคัญ

2.3 การใช้สมุนไพร ชาวบ้านดอนมั่งบางส่วนยังมีความรู้เกี่ยวกับการใช้สมุนไพรในชีวิตประจำวัน หากปวดท้อง หรือเป็นหวัด ก็จะปรุงอาหารที่ใช้พืชที่มีสรรพคุณเป็นยาเป็นวัตถุดิบ หรือมีการต้มสมุนไพรกิน โดยพืชสมุนไพรที่ชาวบ้านปลูกไว้ประจำบ้าน ประกอบด้วย ขมิ้นชัน ว่านไพล ว่านหางจระเข้ ฟ้าทะลาย โจน ย่านางแดง กลอยจืด ส้มกบ หล้าหลับหมืด ผักม่วง ขี้เหล็กพันธุ์ใหญ่ ปลีปลากั้ง คาวทอง ว่านริดสีดวง รางจืด หล้าวงช้าง ว่านคิงกูด ว่านโสมฮั่ว ฯลฯ เป็นต้น หากเทียบกับในอดีต การใช้สมุนไพรของชาวบ้านลดน้อยลงอย่างมาก สวนทางกับความเจริญทางการแพทย์สมัยใหม่ที่พัฒนาขึ้น คนรุ่นใหม่ในหมู่บ้านรู้จักสมุนไพร และคุณประโยชน์น้อยมาก

3. การพึ่งตนเองด้านเศรษฐกิจ การวิเคราะห์ความสามารถในการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจของชาวบ้านจะให้ความสำคัญที่การพิจารณาด้านรายจ่ายและรายได้ของแต่ละครัวเรือนเป็นสำคัญ ซึ่งหากรายจ่ายมากกว่ารายได้ ย่อมนำไปสู่ปัญหาหนี้สิน อันจะทำให้ศักยภาพการพึ่งตนเองทางด้านเศรษฐกิจลดน้อยถอยลง และนำไปสู่ปัญหาในมิติอื่น ๆ ตามมา จากการสัมภาษณ์เชิงลึกในแต่ละครัวเรือนสามารถสรุปพฤติกรรมการใช้จ่ายและรายจ่ายที่จำเป็นของชาวบ้านดอนมั่งได้ ดังนี้

3.1 ด้านรายจ่าย ต้นทุนจากการผลิต จากการที่อาชีพส่วนใหญ่ของชาวบ้านทำนา ทำให้ต้นทุนการผลิตส่วนใหญ่ประกอบด้วย ค่าปุ๋ย ค่าไถนา ค่าจ้างดำนา และค่าจ้างเก็บเกี่ยว โดยส่วนใหญ่แล้วค่าปุ๋ยเป็นค่าใช้จ่ายมากที่สุดในแต่ละปี ซึ่งปริมาณมากน้อยแตกต่างกันไปตามจำนวนของที่นาของแต่ละคน โดยเฉลี่ยก็อยู่ประมาณ 3,000-5,000 บาทต่อครัวเรือน การใช้ปุ๋ยของชาวบ้านจะมีการผสมผสานกันระหว่างปุ๋ยคอก เช่น ปุ๋ยขี้วัวควาย ปุ๋ยขี้ไก่ กับปุ๋ยยูเรีย และปุ๋ยเคมี ซึ่งสองประเภทหลังจะเป็นการซื้อจากพ่อค้าเป็นส่วนใหญ่ ราคากระสอบละประมาณ 800-900 บาท ส่วนปุ๋ยคอกมักจะนำมา

จากวัวควายของตนเอง หากมีไม่พอก็จะซื้อเพิ่มเติมจากเพื่อนบ้าน หากพิจารณาในภาพรวมของชุมชนซึ่งมีประมาณ 50 ครัวเรือน ก็จะมีค่าใช้จ่ายเกี่ยวกับปุ๋ยอยู่ระหว่าง 150,000-250,000 ต่อปี อย่างไรก็ตามหากพิจารณาค่าใช้จ่ายด้านอื่น ๆ ด้วย อาทิ การไถ การดำนาและเก็บเกี่ยว ก็จะมีค่าใช้จ่ายเฉลี่ยประมาณ 10,000 บาท/ปี เนื่องจากแรงงานในครัวเรือนมีไม่พอ ซึ่งวัฒนธรรมการลงแขกไม่มีการปฏิบัติแล้วในหมู่บ้าน การช่วยเหลือต้องมีการจ้างเป็นหลัก หากจะมีการช่วยเหลือก็จะมีเฉพาะในหมู่เครือญาติเท่านั้น และจะมีการตอบแทนในรูปของการแบ่งข้าวกันไปกิน ฉะนั้นค่าใช้จ่ายในการทำนาของชุมชนโดยเฉลี่ยประมาณ 500,000 บาท/ปี

ค่าใช้จ่ายประจำวัน ถือเป็นค่าใช้จ่ายเฉลี่ยต่อเดือนที่มีสัดส่วนมากที่สุดของชาวบ้าน คิดเป็นร้อยละ 54 ของรายจ่ายทั้งหมดที่มีการสำรวจ กล่าวคือเป็นรายจ่ายเพื่อซื้ออาหารประจำวันเฉลี่ยร้อยละ 32 ค่าขนมของบุตรหลานไปโรงเรียนร้อยละ 13 และซื้อสิ่งของอุปโภคประจำเดือน อาทิ ผงซักฟอก สบู่ ยาสระผม ฯลฯ ร้อยละ 9 จากข้อมูลดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าชาวบ้านค่อนข้างเน้นการพึ่งพาซื้ออาหารจากภายนอกเป็นส่วนใหญ่ในปัจจุบัน ซึ่งจะมีรถพุ่มพวง (รถขายกับข้าว) เข้ามาในหมู่บ้านทุกวัน ทั้งนี้เนื่องจากอาหารตามธรรมชาติที่ลดน้อยลง ประกอบกับไม่มีเวลาไปค้นหา และขาดบุคคลเพียงพอในการปลูกพืช เลี้ยงสัตว์เพื่อเป็นแหล่งอาหารเช่นในอดีต โดยเฉพาะเนื้อสัตว์ ไข่ จะต้องซื้อจากพ่อค้าเป็นสำคัญ ส่วนพืชผักอาจมีซื้อบ้าง หรือเก็บจากที่ปลูกเองบ้างตามสถานการณ์ โดยชาวบ้านจะมีค่าใช้จ่ายในการซื้ออาหารเพื่อนำมาประกอบอาหารประจำวันเฉลี่ยวันละ 88 บาทต่อครัวเรือน นอกจากนี้ค่าใช้จ่ายด้านอาหารมีความมากน้อยแตกต่างกันตามรายได้ และสมาชิกในครอบครัวที่ต้องดูแล บางครัวเรือนต้องมีค่าใช้จ่ายถึงวันละ 200 บาท เพื่อดูแลสมาชิก 10 กว่าคน ส่วนค่าขนมไปโรงเรียนของบุตรหลานเป็นอีกรายจ่ายประจำที่เกิดขึ้น เนื่องจากโครงสร้างทางประชากรส่วนใหญ่จะมีผู้สูงอายุและเด็กเป็นส่วนใหญ่ ผู้ใหญ่จึงต้องรับเลี้ยงดูแลบุตรหลาน ซึ่งพ่อแม่เข้าไปทำงานในเมืองอุตสาหกรรม ทำให้แต่ละครัวเรือนจะมีค่าใช้จ่ายในส่วนนี้มากน้อยตามกำลังของรายได้ และจำนวนบุตรหลานที่กำลังเรียนหนังสือ ซึ่งส่วนใหญ่ยังอยู่ในชั้นประถมศึกษา จะได้รับค่าขนมเฉลี่ยคนละ 20-30 บาท/วัน

ค่าฌาปนกิจ เป็นอีกรายจ่ายที่ต้องมีกันแทบจะทุกบ้าน คิดเป็นสัดส่วนประมาณร้อยละ 10 ของรายจ่ายที่มีการสำรวจ โดยชาวบ้านดอนม่วงจะมีการทำฌาปนกิจไว้หลายกองทุน อันได้แก่ กองทุนของหมู่บ้านดอนม่วงเอง หมู่บ้านชะโนด และหมู่บ้านหนองผือ ซึ่งหลักการสำคัญคือการนำส่งรายจ่ายทุกเดือนเข้ากองทุนตามกำลังความสามารถ หากผู้ที่นำส่งเงินเข้ากองทุนเสียชีวิตลง ญาติ ๆ ก็จะได้เงินก้อนหนึ่งเพื่อนำมาจัดงานศพ และทำบุญให้ผู้เสียชีวิต จากการสัมภาษณ์เชิงลึกพบว่า ชาวบ้านให้ความสำคัญกับชีวิตหลังความตายเป็นพิเศษและเป็นห่วงว่าคนอยู่ภายหลังจากเดือร้อนจากการเสียชีวิตของสมาชิกในครัวเรือน ที่สำคัญก็คือเกรงว่าจะเสียหน้า หากตนเองเสียชีวิตแล้วไม่มีเงินทำศพ หรือทำบุญให้แก่ชาวบ้าน ฉะนั้นชาวบ้านส่วนใหญ่จึงเข้าเป็นสมาชิกกองทุนฌาปนกิจดังกล่าวคนหนึ่ง ๆ หลายกองทุน แม้ว่ารายได้จะมีจำกัดก็ตาม นอกจากนี้ยังมีฌาปนกิจของธนาคาร ธกส. ในบางครัวเรือน เหตุผลน่าจะเป็นการรับประกันการชำระหนี้ หากผู้กู้มีอันต้องเสียชีวิตก่อนเวลาอันควร หรือใช้หนี้ไม่หมด ก็จะมีเงินส่วนนี้ค้ำประกันอยู่

ค่าสาธารณูปโภค นับตั้งแต่หมู่บ้านมีระบบประปาหมู่บ้าน ชาวบ้านก็จะมีค่าใช้จ่ายเกี่ยวกับไฟฟ้าและประปาเป็นรายจ่ายประจำเดือน อย่างไรก็ตามรายจ่ายดังกล่าวมีสัดส่วนไม่มากนักประมาณร้อยละ 5 คิดเป็นค่าเฉลี่ยประมาณ 300 บาท/ครัวเรือน ส่วนใหญ่จะมาจากการใช้ไฟฟ้าซึ่งส่วนใหญ่จะมีอุปกรณ์ไฟฟ้าครบครัน อาทิ โทรทัศน์ ตู้เย็น พัดลม วิทยุ ฯลฯ เป็นต้น ค่าน้ำประปามีไม่มากนัก เนื่องจากใช้เฉพาะซักล้าง เป็นส่วนใหญ่ ส่วนน้ำกินจะพึ่งพาน้ำฝน และน้ำส้างคำ ซึ่งเป็นแหล่งน้ำซับของหมู่บ้าน เป็นสำคัญ

ค่าใช้จ่ายอื่น ๆ เป็นอีกรายจ่ายหนึ่งที่มีความสำคัญรองลงมาจากรายจ่ายประจำวัน ซึ่งขึ้นอยู่กับความจำเป็นของแต่ละครัวเรือน จากการสำรวจพบว่ามีถึงร้อยละ 31 ของรายจ่ายทั้งหมด สาเหตุที่มีสัดส่วนสูงเนื่องจากเป็นรายจ่ายที่เกี่ยวข้องกับการผ่อนชำระรถยนต์ประจำเดือน เงินลงทุนเพื่อนำไปค้าขาย การส่งเบี้ยประกัน ค่าน้ำมันรถ เพื่อใช้ในการประกอบอาชีพ ค่าเหล้าค่าบุหรี เป็นต้น

ดังนั้นจากการวิเคราะห์รายจ่ายของชาวบ้านดอนม่วง แสดงให้เห็นว่าชาวบ้านมีการพึ่งพาด้านอาหารจากแหล่งภายนอกชุมชนในสัดส่วนที่สูงพอสมควร ส่วนรายจ่ายด้านอื่นเป็นรายจ่ายตามความจำเป็นในการศึกษาของบุตรหลาน และการประกอบอาชีพ

ยกเว้นบางครัวเรือนยังมีรายจ่ายกับสินค้าฟุ่มเฟือยและไม่เป็นประโยชน์ต่อสุขภาพ แม้ว่า เป็นสัดส่วนไม่มากนัก

3.2 ด้านรายได้ แม้ว่าอาชีพส่วนใหญ่ของชาวบ้านคือการทำนา แต่ก็ไม่ได้ เป็นแหล่งรายได้หลักของครอบครัว เนื่องจากเป็นรายได้รายปี หรือหากมีความจำเป็นต้อง ใช้เงินก็จะนำข้าวที่เก็บไว้กินนำไปขายเพื่อนำเงินมาใช้ก่อนยามฉุกเฉิน ฉะนั้นแหล่ง รายได้ที่ทำให้คนในชุมชนดำเนินชีวิตต่อไปได้มักมาจากการทำอาชีพเสริม อาทิ รับจ้าง ค้าขาย และจากบุตรหลานที่ไปทำงานในกรุงเทพฯ และเขตอุตสาหกรรมส่งเงินมาให้ ดังมี รายละเอียด ดังนี้

การทำนา ชาวบ้านค่อนข้างส่วนใหญ่จะมีนาเป็นของตนเอง แม้ปริมาณ ไม่มากนักแต่ก็เพียงพอต่อการดำรงชีพ และสามารถนำมาแบ่งขายบ้างเล็กน้อย นอกจากนี้ ด้วยสภาพแวดล้อมของหมู่บ้านซึ่งไม่มีระบบชลประทานที่ดี ทำให้ชาวบ้านสามารถ ทำนาได้เพียงปีละครั้งตามฤดูกาลเท่านั้น ผลผลิตที่ได้รับจึงมีปริมาณ ไม่มากเพียงพอที่จะ นำไปสู่การผลิตเพื่อขาย ขณะเดียวกันปัญหาแรงงานยังเป็นปัญหาหลักที่ทำให้ไม่ สามารถขยายพื้นที่เพาะปลูกไปได้อีก จากการศึกษาพบว่า รายได้เฉลี่ยจากการขายข้าว ต่อครัวเรือนประมาณ 18,000 บาท/ปี คิดเป็นรายเดือนได้ประมาณ 1,500 บาท/เดือนเท่านั้น

การรับจ้าง/ค้าขาย ผลของการทำนาไม่สามารถเป็นแหล่งรายได้หลักเพื่อ การดำรงชีพประจำวันของครอบครัวได้ ทำให้หลายครอบครัวต้องแสวงหารายได้เสริม ตามศักยภาพของแต่ละบุคคล จนทำให้เป็นแหล่งรายได้หลักของแต่ละครอบครัว ตัวอย่าง เช่น การทำป่าทอ้งโก้ และน้ำเต้าหู้ไปขายในเมือง และจังหวัดใกล้เคียง หรือ การขายผลไม้ การขายของเก่าซึ่งทำให้มีรายได้ประจำเพียงพอต่อการครองชีพมากกว่า การทำนาอย่างเดียว การไปรับจ้างเป็นแรงงานในเมืองก็เป็นอีกอาชีพหนึ่งที่ทำให้มี รายได้ประจำ ซึ่งจะมีรายได้วันละ 200 บาท/วัน ส่วนผู้ที่ไม่มีทักษะการทำงานเฉพาะ ด้าน แต่มีทักษะในการดำรงชีพ ก็จะหาของป่า และอาหารตามธรรมชาติไปขายในตลาด อาทิเช่น ผักพื้นบ้าน เห็ด แมลงที่มีตามฤดูกาล ทำให้มีรายได้เสริมในบางช่วงเวลา นอกจากนี้ในบางครัวเรือนได้ริเริ่มทำอาชีพพิเศษตามความถนัดส่วนตัว อันได้แก่ การเปิดบ่อนไก่ชน และการขายหอยเถื่อน ซึ่งทำให้มีรายได้เลี้ยงครอบครัวได้ แม้ว่าจะ ขัดกับศีลธรรมอันดีของชุมชนก็ตาม

การส่งเงินจากลูกที่ทำงานในเมือง จากสภาพสังคมของประเทศมุ่งพัฒนาไปสู่ความเป็นอุตสาหกรรม ทำให้แรงงานจากต่างจังหวัดเป็นที่ต้องการของทุนนิยม ส่วนกลาง ลูกหลานของหมู่บ้านคอนม่วงจึงถูกผลักดันเข้าสู่โรงงานอุตสาหกรรม หรือเข้าไปทำงานในเมือง มีครอบครัวและตั้งถิ่นฐานในเขตกรุงเทพฯ และปริมณฑลเป็นรุ่น ๆ อย่างต่อเนื่อง ส่งผลให้หมู่บ้านคอนม่วงจึงมีแต่ผู้สูงอายุ และเด็กซึ่งเป็นลูกหลานเป็นส่วนใหญ่ในปัจจุบัน ฉะนั้นการได้รับการจุนเจือทางการเงินระหว่างลูกที่ทำงานในเมืองกับพ่อแม่ที่อยู่ในหมู่บ้านจึงเป็นอีกแหล่งรายได้ที่ทำให้เศรษฐกิจของชุมชนสามารถดำเนินต่อไปได้ การส่งเงินของบุตรหลานที่ทำงานในกรุงเทพฯ อาจมีส่งมาให้แบบรายเดือน หรือรายปีตามกำลังความสามารถของแต่ละครอบครัว ทั้งนี้เนื่องจากลูกหลานที่ทำงานในกรุงเทพฯ ก็มีภาระค่าใช้จ่ายในการดูแลตนเอง และการบริโภคตามสมัยนิยม จากข้อมูลในการศึกษาพบว่า แต่ละครอบครัวที่มีลูกทำงานในกรุงเทพฯ จะส่งเงินมาให้เฉลี่ยเดือนละ 2,900 บาท หากมีความต้องการเงินฉุกเฉิน ก็จะมีการร้องขอเป็นระยะตามโอกาส ซึ่งหากไม่มีก็ต้องกู้เงินมาเพื่อนำมาใช้พ่อแม่ที่อยู่ต่างจังหวัด แล้วค่อยทยอยผ่อนชำระไปเป็นงวด เนื่องจากตนเองมีรายได้ประจำเดือน ครั้นเมื่อถึงช่วงเทศกาลก็จะมี การกลับมานำข้าวที่บ้านกลับไปกินเพื่อลดค่าใช้จ่ายในการดำรงชีวิตในเมือง การพึ่งพา ระหว่างเมืองกับชนบทลักษณะนี้จึงพบเห็นกันได้โดยทั่วไป โดยเฉพาะในภาคอีสาน ซึ่งแรงงานส่วนใหญ่จะอพยพไปขายแรงงานในเมืองมากกว่าการทำงานอยู่ในพื้นที่

แหล่งรายได้อื่น จากการที่ชาวบ้านส่วนหนึ่งเป็นผู้สูงอายุ ทำให้มีรายได้จากสวัสดิการสังคมที่สนับสนุน โดยภาครัฐ อันได้แก่ เงินผู้สูงอายุ ทำให้มีรายได้เดือนละ 500 บาท/เดือน ส่วนบางคนได้รับการคัดเลือกเข้าไปทำงานร่วมกับภาครัฐทำให้มีรายได้ประจำจากการดำรงตำแหน่งดังกล่าว อาทิเช่น ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน มีรายได้เดือนละ 2,500 หรือเป็นอาสาสมัครสาธารณสุข (อสม.) มีรายได้เดือนละ 600 บาท ทำให้มีรายได้เสริม บางส่วนเข้ามาหล่อเลี้ยงครอบครัว นอกจากนี้ชาวบ้านบางครอบครัวยังมีรายได้เสริมจากการขายผักที่ปลูกเองตามโครงการปลูกผักปลอดสารพิษ ซึ่งได้รับการสนับสนุน เบื้องต้นจากหน่วยงานเกษตรจังหวัด ส่งให้ชาวบ้านสามารถลดค่าใช้จ่ายในการซื้อผักกิน โดยหันมากินผักที่ตนเองปลูก และแบ่งส่วนบางส่วนเพื่อนำไปขายมีรายได้เสริมตามมา โดยเฉลี่ยประมาณ 1,500 บาท/เดือน

อาจกล่าวได้ว่าแหล่งที่มาของรายได้ของชาวบ้านดอนม่วงมีที่มาจากหลายทาง ผสมผสานเกี่ยวพันกัน โดยการค้าขายและรับจ้างจะเป็นรายได้ที่มีความมั่นคงมากที่สุด เนื่องจากทำให้มีรายได้ประจำ และครอบครัวที่ประกอบอาชีพค้าขายก็จะมีฐานะทางเศรษฐกิจดีกว่าครอบครัวอื่น โดยเปรียบเทียบ รองลงมาก็คือการพึ่งพาจากเงินส่งลูกหลานที่ไปทำงานในกรุงเทพฯ ส่งมาให้เป็นระยะ ๆ ตามกำลังความสามารถ แม้จำนวนเงินอาจไม่มากนัก แต่ก็ทำให้พออยู่ได้ในสภาพดำรงชีวิตเรียบง่ายในชนบท ขณะเดียวกันการมีตำแหน่งทางราชการก็จะช่วยให้มีรายได้ประจำบางส่วนที่ช่วยเหลือครอบครัวได้ แต่ก็มีเพียงคนกลุ่มน้อยเท่านั้นที่ได้รับโอกาสดังกล่าว ส่วนการทำนา และการเลี้ยงสัตว์จะเป็นแหล่งรายได้สุดท้ายในการสร้างความมั่นคงทางรายได้

4. การพึ่งตนเองด้านทรัพยากรธรรมชาติ ในอดีตวิถีชีวิตของชาวบ้านมีความผูกพันเชื่อมโยงกับธรรมชาติอย่างใกล้ชิด ตั้งแต่ประเพณีการไหว้ศาลปู่ตา การทำขวัญข้าวบูชาแม่โพสพ เนื่องจากชาวบ้านต้องพึ่งพาธรรมชาติในการทำนา พื้นที่ป่าก็จะแหล่งอาหารของชาวบ้าน พืชผักต่าง ๆ สามารถเก็บกินได้ตามฤดูกาล ส่วนน้ำกินน้ำใช้ก็พึ่งพาแหล่งน้ำลำน้ำสำคัญ แต่ปัจจุบันการพึ่งพาธรรมชาติของชาวบ้านลดน้อยลงไปจากอดีต ส่วนหนึ่งเนื่องจากการทำลายพื้นที่ป่าตามธรรมชาติเพื่อเพิ่มพื้นที่เพาะปลูก การตัดถนนเพื่อเป็นเส้นทางคมนาคมในหมู่บ้าน ทำให้พื้นที่ป่าปัจจุบันเหลือเพียงป่าชุมชนดอนปู่ตา ป่าหัวไร่ปลายนา และป่าสาธารณะในจำนวนเล็กน้อยเท่านั้น จากการศึกษาพบว่า ปัจจุบันสิ่งที่ชาวบ้านยังพึ่งพาธรรมชาติมากที่สุดคือ การใช้บริการน้ำดื่มจากแหล่งน้ำลำน้ำ โดยแต่ละครอบครัวจะมีการนำน้ำลำน้ำไปดื่มกินเฉลี่ย 120 ลิตร/สัปดาห์ หากคิดเป็นค่าใช้จ่ายประมาณ 160 บาท/สัปดาห์ ซึ่งครัวเรือนกว่าร้อยละ 90 จะมานำน้ำที่ลำน้ำไปดื่มกิน

ส่วนการพึ่งพาด้านอาหารยังคงมีอยู่ แม้จะไม่พึ่งพามากเช่นในอดีต เนื่องจากสภาพธรรมชาติที่ลดน้อยลง วิถีชีวิตที่มีภาระในการดูแลบุตรหลาน สัตว์เลี้ยง การเพาะปลูกมากขึ้นทำให้ไม่มีเวลาไปหากินเช่นในอดีต บางครอบครัวยังขาดผู้นำครอบครัวซึ่งเสียชีวิตตามกาลเวลา ทำให้ความสามารถในการออกไปหาของป่าเพื่อเป็นอาหารไม่เหมือนเช่นในอดีต อย่างไรก็ตามหากถึงฤดูกาล หรือมีเวลา ชาวบ้านยังคงสามารถหาอาหารตามธรรมชาติ อาทิ หน่อไม้ เห็ดชนิดต่าง ๆ แมลง กบ เขียด ผักพื้นบ้าน ฯลฯ

โดยพื้นที่ป่าตามหัวไร่ปลายนา และป่าสาธารณะเป็นแหล่งอาหารที่สำคัญของคนในหมู่บ้าน นอกจากนี้พื้นที่ป่าดังกล่าวของหมู่บ้านคอนม่วงยังถือว่าอุดมสมบูรณ์มากกว่าหมู่บ้านอื่น สังเกตได้จากเมื่อถึงฤดูกาลที่พืชผักตามธรรมชาติออกผลผลิต ยังมีชาวบ้านจากหมู่บ้านอื่นเข้ามาร่วมเก็บเกี่ยวด้วย ไม่จำกัดเพียงคนในหมู่บ้านคอนม่วงเท่านั้น บางครั้งเกิดภาวะการแก่งแย่งกันเกิดขึ้น ทั้งนี้เนื่องจากระบบกรรมสิทธิ์ทางทรัพยากรธรรมชาติในชุมชนมีลักษณะเชิงซ้อน หมายความว่า แม้พื้นที่ป่าเป็นกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลของผู้หนึ่งผู้ใด แต่ก็ไม่สามารถจำกัดการใช้ประโยชน์ในพื้นที่ดังกล่าวจากผู้อื่นได้ แต่การใช้ประโยชน์ต้องไม่เป็นไปในลักษณะทำลาย หรือไม่เคารพต่อเจ้าของกรรมสิทธิ์ ฉะนั้นการใช้ทรัพยากรธรรมชาติร่วมกันของชาวบ้านจึงมีมาแต่ในอดีต เพียงแต่เมื่อทรัพยากรมีจำกัดทำให้บางครั้งจึงมีการกระทบ หรือขัดแย้งกันบ้าง (อานันท์ กาญจนพันธ์, 2544, หน้า 90-91)

5. การพึ่งพาตนเองทางจิตใจ ชาวบ้านคอนม่วงโดยส่วนใหญ่มีความกังวลใจอยู่ 2 เรื่องที่สำคัญ ได้แก่ ประการแรก เรื่องความมั่นคงทางรายได้ ซึ่งมักไม่แน่นอน กลุ่มอาชีพต่าง ๆ ก็ไม่สามารถเป็นที่พึ่งทางการเงินได้ ประการที่สอง เรื่องปัญหาของเยาวชนและบุตรที่กำลังเติบโตเข้าสู่ยุควัยรุ่น โดยเป็นห่วงว่าเขาเหล่านั้นจะไม่สามารถเลี้ยงดูตนเองได้ หรือกลัวว่าจะเสียคน ซึ่งแสดงให้เห็นความเครียดอันเกิดจากการไม่รู้เท่าทันกับการเปลี่ยนแปลงของสังคมที่เป็นไปอย่างรวดเร็ว และกลัวบุตรหลานของตนเองจะตกเป็นเหยื่อของสังคมดังกล่าว แต่ชาวบ้านก็ไม่ทราบวิธีการที่จะรับมือกับปัญหาดังกล่าวได้อย่างเข้มแข็ง สิ่งที่กระทำได้ก็คือการปลง และปล่อยวางตามยถากรรม เท่านั้น ขาดความเชื่อมั่นในการกำหนดวิถีชีวิตของตนเอง สิ่งนี้ทำให้ชาวบ้านคอนม่วงเป็นฝ่ายที่ถูกกระทำ และได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงของสังคม มากกว่าเป็นฝ่ายกำหนดชะตากรรมของตนเอง

6. การพึ่งพาตนเองทางสังคมและวัฒนธรรม ความเอื้ออาทรช่วยเหลือกัน จากการสัมภาษณ์คนในชุมชนพบว่า การช่วยเหลือกันยังพบเห็นได้ในชุมชน แต่มีแนวโน้มลดลงหากเทียบกับในอดีต ซึ่งหากมีอาหารก็จะแบ่งปันกัน แม้จะไม่ใช่อยาติก็ตาม แต่ปัจจุบันมักแบ่งปันกันเฉพาะเครือญาติเท่านั้น การดูแลทุกข์สุขของคนในชุมชนจำกัด

เฉพาะในกลุ่มของคนรุ่นเก่า ๆ ที่เคยไปมาหาสู่กัน หากทราบว่าเพื่อนบ้านคนใดเจ็บป่วย ก็จะไปเยี่ยมไปเฝ้าไข้ ตามใถ่อาการกันถึงบ้าน ซึ่งภาษาอีสานเรียกว่า “ไปคุ้มโสมกัน”

ความสามัคคีของคนในหมู่บ้าน ส่วนใหญ่เห็นว่ามีความสามัคคีลดลง และมีความเห็นแก่ตัวมากขึ้น และให้ความสำคัญกับการมีเงิน ปัจจุบันจึงดูเหมือนเป็นการช่วยเหลือกันตามธรรมเนียมมากกว่ามาจากความรู้สึกห่วงใยกันอย่างแท้จริงเช่นในอดีต ดังที่ชาวบ้านคนหนึ่งบรรยายภาพอดีตให้ฟังว่า

ถ้าเทียบกับในอดีต เวลามีคนตายในชุมชน ก็จะไปช่วยกันจริง ๆ จนถึงคำนี้จะกลับ ตอนนีเห็นเท่าที่เห็น ไปแป็บเดียวก็กลับแล้ว หรือเวลาไปทำบุญที่วัด จำได้ว่าสมัยพ่อเป็นกรรมการวัด หลังจากพระฉันเสร็จพ่อจะต้องเดินดูว่าชาวบ้านที่มาได้รับอาหารครบกันไหม ตรงไหนไม่มีก็จะตัดจากที่อื่นมาแบ่ง จนตัวเองไม่ได้กิน แต่เดี๋ยวนี้ไม่มีอย่างนั้นแล้ว กลัวแต่ตัวเองจะกินไม่อิ่ม

นอกจากนี้ชาวบ้านยังเห็นว่าคนในชุมชนมีการว่ากล่าวนินทากันมากขึ้น จนบางครั้งรู้สึกกลัว และไม่กล้าระบายความทุกข์กับใครก็ได้เช่นในอดีต ส่วนใหญ่จะพูดคุยปรับทุกข์กับเครือญาติที่ไว้ใจได้เท่านั้น

สถานภาพและศักยภาพการพึ่งตนเองของหมู่บ้านโนนยาง

1. การพึ่งตนเองด้านเทคโนโลยี การประกอบอาชีพ ชาวบ้านโนนยางประกอบอาชีพทำนาเป็นส่วนใหญ่ โดยทำนาตามฤดูกาลไม่แตกต่างจากชาวนาในพื้นที่อีสานทั่ว ๆ ไป แต่ละครอบครัวมีที่นาเฉลี่ยครอบครัวละ 15 ไร่ โดยในอดีตเป้าหมายของการทำนาก็เพื่อการบริโภคภายในครัวเรือนเท่านั้น จะแบ่งขายบ้างเพื่อนำเงินที่ได้มาใช้หนี้ หรือนำไปเป็นตัวกลางแลกเปลี่ยนซื้อสิ่งของที่จำเป็น แต่หลังจากที่กลุ่มชาวนาโนนยางได้ปรับเปลี่ยนวิธีการผลิต มาเป็นการทำนาอินทรีย์ หรือการทำเกษตรกรรมยั่งยืน นอกจากจะปลูกข้าวเพื่อบริโภคในครัวเรือนแล้ว พวกเขายังนำผลผลิตที่เหลือไปจำหน่ายให้กับโรงสีของชุมชนด้วย โดยผลผลิตจะขายทั้งในรูปข้าวเปลือกและแปรรูปเป็นข้าวหลากหลาย ขณะเดียวกันชาวนาโนนยางยังรู้จักลดค่าใช้จ่ายในการผลิตลงด้วยการหันมาผลิตปุ๋ยใช้เอง ซึ่งมีทั้งปุ๋ยหมักชีวภาพ และปุ๋ยพืชสด โดยการหว่านพืชตระกูลถั่วหลังการเก็บเกี่ยว ซึ่งนอกจากจะได้ผลโดยตรงคือการเพิ่มธาตุอาหารในดิน

หรือในนาข้าวแล้ว พวกเขายังสามารถเก็บเมล็ดถั่วขายด้วย เช่นครอบครัวของ พ่อเริ่ม ชูรัตน์ มีที่นาจำนวน 9 ไร่ ไม่เหลือขาย แต่เขาสามารถมีรายได้ตลอดทั้งปี จากการปลูกพืชหลากหลายชนิดในแปลงนา ซึ่งมีทั้งพริก มะเขือ ข่า ตะไคร้ และ ข้าวโพดเทียน เป็นรายได้หลักให้กับครอบครัว มีเงินออม

เช่นเดียวกับพ่อบุญส่ง มาตขาว (การสัมภาษณ์ส่วนบุคคล, 3 เมษายน 2553) แม้จะมีที่นาจำนวนมากถึง 25 ไร่ แต่พ่อบุญส่ง ยังคงใช้ควายไถนา โดยพ่อบุญส่งให้เหตุผลว่า ต้องการทำให้คนเห็นว่า ควายยังสามารถใช้ทำงานได้ ที่สำคัญคนทำได้เรื่องสุขภาพ ได้สิ่งแวดล้อมกลับคืนมา เพราะการที่เราใช้ควายทำงาน จี๋ควายที่จี๋ไว้ตามนา จะเป็นอาหารของกบ ของเขียด และของสิ่งมีชีวิตเล็ก ๆ อื่น ๆ นอกจากนี้ จี๋ของมันยังเป็นโรงงานผลิตปุ๋ย เป็นเครื่องตัดหญ้า เป็นกระปุกออมสิน และเป็นเครื่องจักรในการทำงาน

โดยชาวชุมชน โนนยางส่วนใหญ่มีที่นาเป็นของตนเอง มีเพียง นางบุตธมา ไชวงค์จันทร์ และนางพัชรพร พรวนทอง เท่านั้น ไม่มีที่นาเป็นของตนเอง แต่อาศัยว่าเช่าที่นาคนอื่นทำ อย่างเช่นกรณีของบุตธมาไช โดยเธอกล่าวว่า ถ้าในปีที่ไม่มีใครให้เช่า จะใช้วิธีแปรแรงงานเป็นอาหาร คือ ไม่รับเงินค่าจ้าง แต่ขอเป็นข้าวแทน เช่นเดียวกับ พัชรพร พรวนทอง แม้จะต้องซื้อข้าวกิน ตกเดือนละ 2,000 บาท แต่ด้านอื่น ๆ เธอจะปลูกเอง เช่น ปลูกผักไว้กินเอง มีบ่อเลี้ยงปลาบริเวณที่ดินข้างบ้าน เพื่อเป็นการสร้างความมั่นคงด้านอาหารให้กับครอบครัว

การเลี้ยงสัตว์ ชาวโนนยางไม่ได้มองการเลี้ยงสัตว์ ในความหมายเลี้ยงไว้เพื่อเป็นรายได้เสริม หรือเป็นการออมเงินในรูปแบบหนึ่งเท่านั้น แต่การเลี้ยงสัตว์ ยังมีความหมายไปถึง การพึ่งตนเองด้านเทคโนโลยีด้วย เพราะสัตว์เหล่านี้คือ โรงงานปุ๋ย ที่พวกเขาจะนำไปเป็นส่วนประกอบหนึ่งในกระบวนการผลิตปุ๋ยใช้เองในแปลงนา ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญในการเพิ่มผลผลิต โดยเฉพาะในระบบการทำเกษตรกรรมยั่งยืน การเลี้ยงสัตว์ยังเป็นส่วนหนึ่งของวงจรการผลิต ดังเช่นคำกล่าวที่ว่า “ดินดี พันธุ์ดี ผลผลิตดี” โดยในการสำรวจเบื้องต้น โครงการ ศึกษาแนวทางการจัดการอาหารให้พอเพียง และปลอดภัยในชุมชนบ้าน โนนยาง พบว่า มีครัวเรือนเกือบร้อยละ 70 มีสัตว์เลี้ยงในครอบครัว ไม่น้อยกว่า 3 ชนิด แม้วัตถุประสงค์ในการเลี้ยงในปัจจุบัน จะเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม

จากที่เลี้ยงไว้เพื่อใช้งาน ปัจจุบันมีหลายปัจจัยมาเกี่ยวข้อง อย่างเช่น สุนิตย์ แสนสิง (การสัมภาษณ์ส่วนบุคคล, 8 เมษายน 2553) ให้เหตุผลในการเลี้ยงสัตว์เอาไว้ว่า “ไม่มีแรงงานในการทำนา แต่ยังต้องการประกอบอาชีพเป็นเกษตรกร จึงต้องเลี้ยงสัตว์เป็นหลัก ทำนาเป็นรอง” นอกจากนี้การเลี้ยงสัตว์ ยังเป็นเครื่องแสดงฐานะทางเศรษฐกิจ นอกจากการถือครองไร่นาคือ

ส่วนสัตว์ พวก วัว ควาย ที่คนในชุมชน โนนยางจะนิยมเลี้ยงไว้เกือบทุกครอบครัว สัตว์ ประเภทอื่น ๆ คนในชุมชนนี้ก็นิยมเลี้ยง เช่นกัน อย่าง เป็ด ไก่ ทั้งไก่พันธุ์ไข่ และไก่พื้นบ้าน ปลาจะมีอยู่ในบ่อ ที่พวกเขาขุดไว้เพื่อสำรองน้ำไว้ใช้ในการเกษตร หรือไว้ใช้ในแปลงนา โดยสัตว์ เลี้ยงเหล่านี้ ยังเป็นหลักประกัน ความมั่นคงด้านอาหารให้กับพวกเขาด้วย จากการสอบถาม ชาวชุมชน โนนยาง โดยเฉพาะผู้ที่ทำเกษตรอินทรีย์ ไม่มีค่าใช้จ่ายในด้านอาหาร กรณีของ อนนท์ จีวราย (การสัมภาษณ์ส่วนบุคคล, 3 เมษายน 2553) กล่าวว่า “ค่าอาหารไม่ค่อยได้ซื้อ ยกเว้นเวลาที่มีเกษตรกรจากที่อื่นมาอบรมที่ศูนย์ปราชญ์ และมาพักที่บ้าน จึงจะซื้ออาหารอื่นมาสมทบ เพื่อเลี้ยงแขกบ้าง ซึ่งก็ไม่ได้ซื้อทุกวันละ 40-50 บาท”

นอกจากจะผลิตปุ๋ยใช้เองเพื่อลดการต้นทุนในการผลิตแล้ว ชาวนาโนนยาง ยังเก็บเมล็ดพันธุ์เป็นของตนเอง ซึ่งแตกต่างจากการเก็บเมล็ดพันธุ์ทั่ว ๆ ไป เพราะชาวนาที่นี่ได้ร่วมกันผสมพันธุ์ข้าวเอง และยังร่วมกันอนุรักษ์พันธุ์ข้าวพื้นเมือง เพื่อขยายผลผลิตข้าวในระบบเกษตรกรรมยั่งยืน ผ่านทางกลุ่มอนุรักษ์พันธุ์กรรมข้าวพื้นบ้าน เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกยโสธร ซึ่งตอนนี้มีอยู่เกือบร้อยสายพันธุ์ โดยพวกเขาให้ความสำคัญของเมล็ดพันธุ์เทียบเท่ากับชีวิต ดังข้อความตอนหนึ่งในเอกสารประกอบการอบรมขยายเครือข่ายเกษตรอินทรีย์ “เมล็ดพันธุ์คือชีวิต คือ ลมหายใจของเกษตรกร ข้าว คือ ลมหายใจของชาวนาและมวลมนุษยชาติ ผู้ใดถือสิทธิ์ควบคุมข้าวแต่เพียงผู้เดียว คือผู้ละเมิดสิทธิ์ของมวลมนุษยชาติ ความหลากหลายของสายพันธุ์ข้าว คือความมั่นคงยั่งยืนของชาวนา” (ศูนย์เครือข่ายปราชญ์ชาวบ้าน เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกยโสธร, 2535, หน้า 8) หรือกรณีของพ่อถาวร พิลา น้อย เล่าถึงความทุกข์ยากในอดีตที่ข้าวไม่พอกินว่า

เลยมาวิเคราะห์ว่า ที่เราไม่มีข้าวกิน เพราะเราปลูกข้าวแค่ สองสายพันธุ์ สมัยเด็กแม่จะมีนาไม่มาก แต่แม่ก็ไม่เคยให้ลูกต้องหมดข้าวกิน เพราะเขาจะปลูกข้าวหลากหลายสายพันธุ์ พอข้าวหมด เราจะมีข้าวใหม่มาได้กินต่อทันที แต่พอมาใส่ข้าว กข. และมะลิ 105 ข้าวกลับไม่พอกิน การลงแขกเพื่อช่วยเหลือกันในการเกี่ยวข้าวไม่มี วัฒนธรรมการกินก็เปลี่ยน วัฒนธรรมการทำนา ก็แตกต่างไปจากอดีต มีการนำเครื่องจักรกลเข้ามาใช้ โรคภัยไข้เจ็บก็เปลี่ยน เพราะข้าวพวกนี้ที่รัฐเอามาส่งเสริมเป็นข้าวที่สนองตอบต่อสารเคมี ผิดกับข้าวพันธุ์พื้นเมือง เช่นข้าวปิ่นแก้ว ทั้งที่ให้ผลผลิตดี แต่รัฐไม่สนับสนุน เมื่อเป็นอย่างนี้ ความมั่นคงด้านอาหารของเกษตรกรจึงล้มเหลว

นอกจากชุมชน โนนยางจะมีพันธุ์หลากหลายสายพันธุ์เป็นของตนเอง มีการผลิตปุ๋ยใช้เอง พวกเขายังรู้จักการเก็บเมล็ดพันธุ์พืชอื่น ๆ เพื่อปลูกเป็นรายได้เสริม หลังฤดูเก็บเกี่ยวด้วย ดังที่ บุญส่ง มาตขาว (การสัมภาษณ์ส่วนบุคคล, 3 เมษายน 2553) กล่าวว่า

อาศัยเมล็ดพันธุ์ของตัวเองมาตลอด เก็บมานานแล้ว หอม กระเทียม ผักกาด ผักชี หอมป้อม ผักสลัด กระน้ำ พริก มะเขือ ไม่เคยซื้อจากท้องตลาดมาปลูก ใช้เมล็ดพันธุ์ที่เก็บเอง ผลผลิตที่ได้ ยังเป็นรายได้ส่วนหนึ่งของครอบครัว ซึ่งเฉลี่ยตกอาทิตย์ละ 300-400 บาท

2. การพึ่งตนเองด้านสาธารณสุข โดยปกติสังคมในชนบทจะมีความสามารถในการพึ่งพาตนเองในด้านสาธารณสุขค่อนข้างสูง เนื่องจากวัฒนธรรมการบริโภค มีการคำนึงถึงความสมดุลของอาหารแต่ละชนิด โดยเฉพาะภาคอีสาน แม้ว่าชาวบ้านส่วนใหญ่จะบริโภคเนื้อ หรือกินอาหาร สุก ๆ คิบ ๆ แต่ก็จะมีอาหารประเภทผักเป็นเครื่องเคียงควบคู่ด้วย เพื่อช่วยในการย่อยอาหาร และผักบางชนิดยังมีสรรพคุณเป็นยาบำรุง หรือรักษาโรคด้วย อาทิ ผักขี้เหล็ก ช่วยเป็นยาระบายแก้ท้องผูก ต้นย่านางเป็นยาที่ให้สรรพคุณขับพิษอาหารที่มีรสร้อน อย่างเช่นหน่อไม้ เวลาจะรับประทานต้องมีย่านางเป็นองค์ประกอบเพื่อไม่ให้เกิดอาการพิษร้อนเวลารับประทานเข้าไปมาก ๆ เป็นต้น แต่เนื่องจากชุมชน โนนยางสามารถพึ่งตนเองได้ทางเทคโนโลยี สามารถครอบครองและกำหนดปัจจัยการผลิตด้วยตนเอง จึงไม่ได้สัมผัสสารเคมี ร่างกายจึงมีภูมิคุ้มกัน

ผลการสำรวจจึง พบว่า ไม่ค่อยมีอาการเจ็บป่วยเกิดขึ้น โดยเฉพาะในกลุ่มผู้ทำเกษตร
ยั่งยืน โดย อนนท์ จีวราย (การสัมภาษณ์ส่วนบุคคล, 3 เมษายน 2553) กล่าวว่า “ตั้งแต่ทำ
เกษตรอินทรีย์มา ไม่เคยไปหาหมอเลย บัตรทองตอนนี้ยังหาไม่เจอเลย เพราะไม่ได้ใช้มา
นานแล้ว”

เช่นเดียวกับ บุญส่ง มาตขาว (การสัมภาษณ์ส่วนบุคคล, 3 เมษายน 2553)
กล่าวว่า “ส่วนใหญ่เมื่อมาทำเกษตรอินทรีย์ ร่างกายก็แข็งแรงไม่ค่อยได้เจ็บป่วย จนต้อง
ไปหาหมอ ถ้าเป็นหวัดก็ต้มฟ้าทลายโจรกิน เมื่อเราไม่ได้สัมผัสสารเคมีร่างกายเราก็มี
ภูมิคุ้มกัน”

โรคประจำตัว จากการศึกษา พบว่า โดยส่วนใหญ่ชาวบ้าน โนนยาง จะมีโรค
ประจำตัว อันเป็นผลพวงของอายุที่เพิ่มมากขึ้นและการบริโภคที่ส่งผลมาจากอดีต ได้แก่
โรคความดันโลหิตสูง-ต่ำ โรคเบาหวาน โรคไต โรคหัวใจ และโรคกระเพาะ มีบางราย
เป็นมะเร็งในปากมดลูก ปัจจุบันรักษาหายแล้ว มีเพียง แพง สุวรรณเพชร (การสัมภาษณ์-
ส่วนบุคคล, 3 เมษายน 2553) เท่านั้นที่ยังมีก้อนเนื้อในมดลูกอยู่ แต่ก็ไม่ได้รู้สึกกังวล
เพราะเลือกที่จะรับประทานอาหาร ที่ปลอดสารพิษแทน การเข้ารับรักษาด้วยแพทย์สมัยใหม่
โดยแม่แพงเล่าว่า “ร่างกายทนไม่ไหวที่ไปรับเคมีบำบัด จึงเลือกที่จะไม่รับแม้ว่าเหลือ
เพียงการเข้ารับการรักษาเพียงครั้งเดียวเท่านั้นก็จะครบตามที่หมอกำหนด”

การรักษาสุขภาพ ชาวบ้าน โนนยางให้ความสนใจในการดูแลสุขภาพ โดยเฉพาะ
การป้องกันการเกิดโรค เพราะที่มาของการหันมาทำการเกษตรแบบยั่งยืนหรือเกษตร-
อินทรีย์ มาจากการวิเคราะห์ถึงมูลเหตุของการเกิดโรค ซึ่งในช่วงเริ่มต้นของการรวมตัว
กันของคนในชุมชน เกิดการชมรมหมอยาพื้นบ้านวัดท่าลาด ซึ่งนำโดยหลวงพ่อดุสิต
จารวัตร แต่เมื่อวิเคราะห์ เหตุที่คนในชุมชน หรือ โนนยางเป็นโรค กลับพบว่ามิสาเหตุ
มาจากการบริโภคอาหารที่ปนเปื้อนสารพิษ ดังที่ บุญส่ง มาตขาว (การสัมภาษณ์ส่วนบุคคล,
3 เมษายน 2553) ได้กล่าวถึงมูลเหตุที่ทำให้เขาและสมาชิกคนอื่น ๆ หันมาทำเกษตรอินทรีย์
เพราะพบว่า

ระหว่างที่ทางชมรมหมอยาพื้นบ้าน ทำกิจกรรมให้การรักษาอยู่ ก็พบว่า
การรักษาเป็นเพียงการแก้ไขที่ปลายเหตุ เพราะต้นเหตุแห่งการเจ็บป่วยมาจาก
การกินที่ไม่ถูกสุขลักษณะ โดยตอนนั้นชาวบ้านในอำเภอภูซุ่ม ดิทยาตั้งใจ

และกินยาชุดกันมาก เมื่อกินเข้าไปเกิดผลข้างเคียง บางคนเป็นโรคไต มีอาการปวดหลัง ปวดเอว จึงมาพบทางออกว่า ต้องทำอาหารให้ปลอดภัย จึงตกลงมาทำเกษตรปลอดภัย และเป็นการทำเกษตรอินทรีย์ในที่สุด

ปัจจุบันกลุ่มผู้ผลิตข้าวอินทรีย์ได้รับการรับรองมาตรฐานเกษตรอินทรีย์ หรือ มกท. ซึ่งพัฒนาขึ้นตามแนวทางมาตรฐานเกษตรอินทรีย์ของสหพันธ์เกษตรอินทรีย์นานาชาติ (International Federation of Organic Agriculture Movement หรือ IFOAM) รับประกันว่าผลผลิตของกลุ่ม ปลอดภัย และทุกวันเสาร์ของเดือนพวกเขาจะนำเอาผลผลิตไปขายยังตลาดเขียวในตัวจังหวัดยศธร นอกจากนี้ยังพัฒนาข้าวแปรรูปจำหน่ายเป็นข้าวหลากหลาย เพื่อวัตถุประสงค์ทำให้ข้าวเป็นยาด้วย

การใช้สมุนไพร ชาวบ้าน โนนยาง มีความรู้เกี่ยวกับการใช้สมุนไพรในชีวิตประจำวัน หากปวดท้อง หรือเป็นหวัด ก็จะปรุงอาหารที่ใช้พืชที่มีสรรพคุณเป็นยาเป็นวัตถุดิบ หรือมีการต้มสมุนไพรกิน โดยพืชสมุนไพรที่ชาวบ้านปลูกไว้ประจำบ้านประกอบด้วย ว่านหางจระเข้ ฟ้าทะลาย โคน ใก่ชน พญามาร ขอบเงิน ขอทอง ขมิ้น โดยเฉพาะครอบครัวของ ถาวร พิลา น้อย นอกจากจะสนใจเพาะเมล็ดพันธุ์ของตนเองแล้ว ครอบครัวนี้ยังปลูกสมุนไพรอินทรีย์เพื่อจำหน่ายด้วย โดยตัว ถาวร พิลา น้อย (การสัมภาษณ์ ส่วนบุคคล, 4 เมษายน 2553) มีความรู้เรื่องยาสมุนไพร กล่าวว่า “ความรู้เรื่องยาสมุนไพร ได้มาจากพ่อซึ่งเป็นหมอชา ที่รักษาได้ คือ อาการปวดท้อง เจ็บไข้ อาการปวด ถ่ายบิด มูกเลือด ตกขาว ตกเลือด ปวดท้องกะทันหัน ขมิ้นที่ปลูกอยู่ตอนนี้สะสมอยู่ 7 สายพันธุ์”

โดยวัตถุดิบของชาวบ้าน ทางชมรมหมอยาพื้นบ้านจะรับซื้อเพื่อนำไปแปรรูป และจัดจำหน่ายในรูปยาสมุนไพรต่อไป

3. การพึ่งตนเองด้านเศรษฐกิจ การวิเคราะห์ความสามารถในการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจของชาวบ้านจะให้ความสำคัญในการพิจารณาด้านรายจ่ายและรายได้ของแต่ละครัวเรือนเป็นสำคัญ ซึ่งหากรายจ่ายมากกว่ารายได้ ย่อมนำไปสู่ปัญหาหนี้สิน อันจะทำให้ศักยภาพการพึ่งตนเองทางด้านเศรษฐกิจลดน้อยถอยลง และนำไปสู่ปัญหาในมิติอื่น ๆ ตามมา จากการสัมภาษณ์เชิงลึกในแต่ละครัวเรือนสามารถสรุปพฤติกรรมการใช้จ่ายที่จำเป็นของชาวบ้าน โนนยาง ได้ดังนี้

ด้านรายจ่าย ต้นทุนในการผลิต จากการที่อาชีพส่วนใหญ่ของชาวบ้านโนนยาง มีอาชีพในการทำนา และเป็นการทำนาในระบบเกษตรอินทรีย์ ซึ่งสามารถเป็นเจ้าของ ปัจจัยการผลิตที่สำคัญได้ทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็น แรงงาน เมล็ดพันธุ์ การจัดการ หรือปุ๋ย ที่พวกเขาสามารถผลิตเองได้ ต้นทุนในการทำนาของชุมชนโนนยางจึงมีไม่มากนัก โดย เฉลี่ยอยู่ที่ครอบครัวละ 5,000-10,000 บาท โดยรายจ่ายส่วนใหญ่ เป็นค่าซื้อวัตถุดิบ เช่น จี๋ไก่อมาเป็นส่วนประกอบในการผลิตปุ๋ยหมักเพื่อบำรุงดิน มีค่าจ้างในการถอนกล้าบ้าง เช่น กรณีของ บุญส่ง มาตขาว (การสัมภาษณ์ส่วนบุคคล, เมษายน 2553) กล่าวว่า “เมื่อเริ่มทำน้ำหมัก นาถึงงามเลย ปีที่แล้ว (2552) ลงทุนปุ๋ยแค่ปีละไม่ถึง 2,000 บาท เมื่อดินของเราดี ปลุกผักอะไรก็งาม แต่มีเทคนิคคิดหน่อยคือไม่ควรปลูกซ้ำในพื้นที่เดิม ต้องหมุนเวียนไปแล้วค่อยกลับมาที่เดิมเมื่อเวลาผ่านไปหนึ่งปี”

ค่าใช้จ่ายประจำวัน จากการสอบถาม โดยเฉพาะในกลุ่มชาวนาที่ทำเกษตร-อินทรีย์ไม่มีค่าใช้จ่ายด้านอาหาร เพราะในแปลงนาจะมีความหลากหลาย ไม่ว่าจะเป็น ผัก กบ เขียด ปลา ไก่ เป็ด หรือแม้กระทั่งอาหารป่า อย่างไข่มดแดง สามารถเดินไปหา เอาตามแปลงนา ที่พวกมดทำรังบนต้นมะม่วง อย่างเช่น แปลงนาของ ทวี เสนาพรหม (การสัมภาษณ์ส่วนบุคคล, เมษายน 2553) ซึ่งทำเกษตรทฤษฎีใหม่ มีทุกอย่างที่จำเป็นต่อ การบริโภค “ค่าใช้จ่ายด้านอาหารไม่มี เพราะที่นี่มีหมด อยากกินอะไรสามารถหาได้ใน แปลง แต่พอให้ความสำคัญในการกิน แค่ว่า พอดี กินดี สุขภาพดี ไม่นั่นหรรษา เน้นที่ตรง นี้มากกว่า”

ส่วนในรายอื่น ๆ ที่ถูกอยู่ระหว่างการศึกษาล่าเรียนอย่าง พ่ออนนท์ จิวราย มีค่าใช้จ่ายในเรื่องการศึกษาลูกบ้างเป็นค่าอาหารวันละ 20 บาท ค่ารถไปโรงเรียน สัปดาห์ละ 350 บาท แต่ก็ไม่เป็นปัญหา เพราะมีรายได้จากการขายผลผลิตทางการเกษตร เช่นเดียวกับ พ่อสนธิ ทองน้อย มีภาระรับผิดชอบการศึกษาลูก 2 คน คนโตเรียนอยู่ที่ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานีปีที่ 2 ตอนนี้ใช้เงินไปกับการศึกษาลูกไปแล้ว 80,000 บาท คิดว่า ไม่มีปัญหา แต่ถ้าวันใดหาเงินไม่ทัน ก็จะเลือกให้ลูกหยุดเรียนก่อน โชคดีที่รายจ่าย ด้านอื่นไม่มี โดยเฉพาะค่าอาหารพึ่งพาภายนอกคิดเป็นร้อยละ 10 เท่านั้น ที่เหลือหาได้ ในแปลงนาหมด

ค่าฉาปนกิจ เป็นอีกรายจ่ายที่ชุมชนอีสานแทบจะทุกหมู่บ้านต้องจ่าย โดยชาวบ้านโนนยางจะมีการทำฉาปนกิจไว้ สองกองทุน อันได้แก่ กองทุนของหมู่บ้าน โนนยางเอง และหมู่บ้านโนนเปลือย ซึ่งการจ่ายโดยเฉลี่ยสูงถึงเดือนละ 100 บาท โดยจะต้องจ่ายทุกครั้งเมื่อมีสมาชิกในกองทุนเสียชีวิตลง ญาติ ๆ ก็จะได้เงินก้อนหนึ่ง เพื่อนำมาจัดงานศพและทำบุญให้ผู้ที่เสียชีวิต จากการสัมภาษณ์เชิงลึกพบว่า ชาวบ้านให้ความสำคัญกับชีวิตหลังความตายเป็นพิเศษ และเป็นห่วงว่าคนอยู่ภายหลังจากเดือนร้อนจากการเสียชีวิตของสมาชิกในครัวเรือน ที่สำคัญก็คือเกรงว่าจะเสียหน้า หากตนเองเสียชีวิตแล้วไม่มีเงินทำศพ หรือทำบุญ อีกเหตุผลหนึ่งเป็นการช่วยเหลือผู้อื่นในยาม ที่ได้รับความเดือนร้อน

ค่าสาธารณูปโภค เมื่อหมู่บ้านมีระบบประปาหมู่บ้าน ชาวบ้านก็จะมีค่าใช้จ่ายเกี่ยวกับไฟฟ้าและประปาเป็นรายจ่ายประจำเดือน อย่างไรก็ตามรายจ่ายดังกล่าวมีสัดส่วนไม่มากนัก โดยเฉลี่ยประมาณ 300 บาท/ครัวเรือน ส่วนใหญ่จะมาจากการใช้ไฟฟ้าเพราะเกือบทุกครอบครัว จะมีอุปกรณ์ไฟฟ้าครบครัน อาทิ โทรทัศน์ ตู้เย็น พัดลม วิทยุ ฯลฯ เป็นต้น ค่าน้ำประปามีไม่มากนัก เนื่องจากใช้เฉพาะซักล้างเป็นส่วนใหญ่ ส่วนน้ำกินจะพึ่งพาน้ำฝนเป็นหลัก

ค่าใช้จ่ายอื่น ๆ ในชุมชนโนนยาง โดยเฉพาะผู้ที่ทำเกษตรอินทรีย์ ซึ่งมีความมั่นคงในการใช้ชีวิตตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ที่เน้นความรอบคอบ พอประมาณ มีพวกเขาจึงไม่มีรายจ่ายในส่วนอื่น ๆ มากนัก ยกเว้นพ่อถาวร พิลา น้อย ที่แปลงนา ระบบไฟฟ้า ยังเข้าไม่ถึงจึงจำเป็นต้องซื้อน้ำมัน เพื่อนำเอาน้ำขึ้นมารดผัก ค่าน้ำมันที่ต้องจ่ายไปเฉลี่ยสัปดาห์ละ 180 บาท

ดังนั้นจากการวิเคราะห์รายจ่ายของชาวบ้านโนนยาง แสดงให้เห็นว่าชาวบ้านไม่ค่อยพึ่งพา อาหารจากแหล่งภายนอกชุมชน ยกเว้นในรายที่ยังไม่ได้ใช้เวลาแบบพึ่งตนเอง อย่างกลุ่มเกษตรอินทรีย์ หรือแม้จะเป็นเกษตรอินทรีย์ แต่ เห็นว่า การจัดการงานด้านอื่นสำคัญกว่า เช่น กรณีของ สุนิตย์ แสนสิ่ง มีแรงงานในครอบครัวอยู่ สองคนและเป็นผู้หญิงทั้งหมด จึงไม่สามารถเอาปลาในบ่อตัวเองมาทำอาหารได้ จะเอามาได้ก็ต้องรอน้ำลด เพราะไม่มีความชำนาญในการใช้เครื่องมือจับปลา

ด้านรายได้ แม้ว่าอาชีพส่วนใหญ่ของชาวบ้านโนนยาง คือการทำนา ซึ่งในพื้นที่อื่นอาจ ไม่สามารถพึ่งพาอาชีพทำนาเป็นแหล่งรายได้หลักของครอบครัว แต่ที่นี้กลับพบว่า รายได้หลักมาจากการขายข้าวอินทรีย์ ซึ่งจะมีราคาสูงกว่าข้าวในท้องตลาดทั่วไปที่สำคัญ การขายข้าวของคนที่นี่ ยังดำเนินการในรูปของกลุ่ม โดยประสานไปยังเครือข่ายอื่น ๆ ในกลุ่มเครือข่ายเกษตรกรรมยั่งยืน ที่สำคัญชาวนาที่โนนยางสามารถเป็นผู้กำหนดราคาข้าวได้เอง และมีระบบการจัดการที่ดี มีความล้มเหลวกว่าการใช้ระบบสหกรณ์ที่พวกเขาพบว่า ยังอยู่ในรูปแบบการซื้อของถูก แต่มาขายแพง แต่ระบบการขายข้าวของชาวนา โนนยาง จัดทำในรูปแบบร้านในอากาศ คือ แต่ละคนจะเก็บผลผลิตของตัวเอง ต่อเมื่อมีลูกค้าต้องการพวกเขาจึงจะมารื้อกันเพื่อแบ่งสัดส่วนให้สมาชิกในกลุ่มไปจัดหาข้าวที่ตัวเองมี มาจัดส่งให้ลูกค้า พ่อบุญส่ง มาตขาว ประธานเครือข่ายปราชญ์โสธรเล่าถึงรูปแบบการขายข้าวของชาวนาที่นี้ว่า

เราจะคุยกันตั้งแต่ก่อนเริ่มการผลิตว่า สมาชิกแต่ละคนต้องการปลูกข้าวสายพันธุ์ใดบ้าง และคนละเท่าไร เพื่อป้องกันไม่ให้ผลผลิตล้นตลาด จากนั้นเมื่อมีการสั่งซื้อเข้ามาจึงมาแบ่งสัดส่วนกัน โดยทำในรูปแบบร้านลอยฟ้า ไม่ใช่รูปแบบสหกรณ์ เพราะยังไม่ใช่คำตอบ ยังมีค่าใช้จ่ายในการจ้างคนมาขายอีก ผู้ระบบเก็บใครเก็บมันเมื่อมีลูกค้าจึงเอาออกมาขายไม่มีบจ้างคนมาขายให้ด้วย

นอกจากรายได้หลักมาจากการขายข้าวอินทรีย์แล้ว พืชผักอื่น ๆ หลังนา ก็เป็นอีกรายได้หนึ่ง โดยเฉพาะครอบครัวของพ่อทวี เสนาพรหม ที่ในแปลงนาเกษตรทฤษฎีใหม่ มีความหลากหลายจะมีรายได้มาจากขายผลไม้ แก้วมังกร พริก มะเขือ ผัก ตลอดจนถั่วกาด หมาย เสนาพรหม (การสัมภาษณ์ส่วนบุคคล, 6 เมษายน 2553) กล่าวว่า “ตอนนี้เสียดาย ตนเองเริ่มชรา ร่างกายไม่แข็งแรง ถ้าร่างกายแข็งแรง จะปลูกผักขาย เพราะผักอินทรีย์ ที่ย โสธร ไม่พอขาย รายได้จากการขายผักในสวนเดือนหนึ่งตกเดือนละ 5,000 บาท”

รายได้จากลูกที่ทำงานในเมือง แม้จะมีหนุ่มสาวบางส่วนในชุมชนโนนยางไปขายแรงงานในกรุงเทพฯ แต่เป็นไปเพื่อหาประสบการณ์ในชีวิต เมื่อถึงจุดหนึ่งพวกเขาก็กลับมาใช้ชีวิตตามแบบฉบับที่พ่อแม่ทำ โดยยึดอาชีพชาวนาแต่เป็นการกลับมาในแนวคิดใหม่ อย่างเช่น กรณีของพิทักษ์ เสนาพรหม บุตรชายของ พ่อทวี ที่ตัดสินใจทิ้ง

เงินเดือนหลายหมื่นมาเป็นเกษตรกร ตามรอยพ่อ แม้ในตอนนี้เขายังไม่ชอบอาชีพ-เกษตรกรนัก แต่เชื่อว่าทำได้ แต่แนวคิด อาจจะต้องปรับเปลี่ยนใหม่ เพราะสำหรับเขายังยึดเงินเป็นหลัก เหมือนการทำธุรกิจทั่ว ๆ ไป แต่พอมาทำเกษตรแบบพอเพียง บางอย่างไม่สามารถตีเป็นเงิน แต่มีคุณค่ามากกว่าเงิน เช่นเดียวกับ จันทรค์คำหล้า หรือคู้หล่าง พิลาน้อย ปฎิเสธ ทูนไปเรียนต่ออเมริกา แต่กลับเลือกที่จะทำงานในแปลงนา ของตัวเอง โดยเขามีความสุขอยู่กับการผสมพันธุ์พืชใหม่ ๆ จนสามารถได้พันธุ์ข้าว ของตัวเอง หลายหลายสายพันธุ์ หนึ่งในนั้น มีข้าวเหนียว พันธุ์ศรีดาวร ซึ่งตั้งขึ้นเพื่อเป็นเกียรติกับพ่อ และพันธุ์ข้าวเจ้า ที่นิ่งแล้วไม่กลายพันธุ์ เวสตันตร คู้หล่าง (การสัมภาษณ์-ส่วนบุคคล, 6 เมษายน 2553) ให้เหตุผลที่เลือกอาชีพชาวนา ซึ่งหนุ่มสาวหลายคน อาจจะมีมองว่าเป็นงานที่หนัก แต่รายได้น้อย และไม่มีเกียรติ มีแต่คนดูถูก ว่า

ที่สนใจอาชีพเกษตรเพราะสำหรับเขาแล้ว มันสำคัญกับชีวิต โดยเฉพาะอาหารสำคัญที่สุด ถ้าปล่อยไว้ไม่มีใครสนใจสิ่งเหล่านี้จะไปตกอยู่ในมือของบริษัทธุรกิจทันที เมื่ออาหารเป็นสิ่งสำคัญกับชีวิต พันธุกรรมยังสำคัญ ที่ต้องรักษาและพัฒนาให้ดียิ่งขึ้น บางคนอาจจะคิดว่า อาชีพนี้ทำแล้วเหนื่อย สำหรับเขาทำอะไรก็เหนื่อย แต่การเหนื่อนั้นได้ประโยชน์ คุ่มค่าหรือไม่ เขารู้สึกว่าการทำเกษตรแล้วสนุก ที่ได้แข่งกับตัวเอง แข่งกับเวลา แข่งกับธรรมชาติ เช่นปลูกแตงโมยังงไม่ให้น้ำ หรือปลูกแบบไหนผลผลิตถึงจะเพิ่มขึ้น

แหล่งรายได้อื่น จากการที่ชาวบ้านส่วนหนึ่งเป็นผู้สูงอายุ ทำให้มีรายได้จากสวัสดิการสังคมที่สนับสนุน โดยภาครัฐ อันได้แก่ เงินผู้สูงอายุ ทำให้มีรายได้เดือนละ 500 บาท/เดือน ส่วนบางคนได้รับการคัดเลือกเข้าไปทำงานร่วมกับภาครัฐทำให้มีรายได้ประจำจากการดำรงตำแหน่งดังกล่าว อาทิเช่น ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน มีรายได้เดือนละ 2,500 หรือเป็นอาสาสมัครสาธารณสุข (อสม.) มีรายได้เดือนละ 600 บาท ทำให้มีรายได้เสริมบางส่วนเข้ามาหล่อเลี้ยงครอบครัว

อาจกล่าวได้ว่าแหล่งที่มาของรายได้ของชาวบ้าน โนนยาง มีที่มาของรายได้หลักๆ มาจากการขายข้าว และผลผลิตหลังนา ซึ่งในแปลงนาของพวกเขาจะมีกิจกรรมตลอด รวมถึงรายได้จากการเป็นปฏิบัติกร ซึ่งถ้ามีอบรมเกษตรกรครั้งหนึ่งผู้ที่ได้รับเลือกให้เป็นปฏิบัติกร จะได้รับค่าตอบแทนคนละ 3,000-4,000 บาท

4. การพึ่งตนเองด้านทรัพยากรธรรมชาติ ในอดีตวิถีชีวิตของชาวบ้านที่โนนยาง มีความผูกพันเชื่อมโยงกับธรรมชาติอย่างใกล้ชิด ตั้งแต่ประเพณี การทำขวัญข้าวบูชาแม่โพสพ ก่อนลงนา การทำบุญกองข้าวหลังฤดูเก็บเกี่ยว พื้นที่ป่าก็จะเป็นแหล่งอาหารของชาวบ้าน พืชผักต่าง ๆ สามารถเก็บกินได้ตามฤดูกาล ส่วนน้ำกินน้ำใช้ก็พึ่งพาแหล่งน้ำธรรมชาติ หรือน้ำฝนเป็นสำคัญ แต่ปัจจุบันการพึ่งพาธรรมชาติของชาวบ้านโนนยางลดน้อยลงไปจากอดีต ส่วนหนึ่งเนื่องจากการทำลายพื้นที่ป่าตามธรรมชาติเพื่อเพิ่มพื้นที่เพาะปลูก การตัดถนนเพื่อเป็นเส้นทางคมนาคมในหมู่บ้าน แม้พื้นที่ป่าในชุมชนโนนยางจะยังอยู่มีป่าสาธารณะเหลืออยู่ถึง 3 แห่ง จากการศึกษาพบว่าปัจจุบันสิ่งที่ชาวบ้านยังพึ่งพาธรรมชาติมากที่สุดคือ ป่าสาธารณะ โดยเฉพาะในชาวบ้านทั่วไป ที่ไม่ได้ทำเกษตรอินทรีย์ ยังคงพึ่งพาทรัพยากร ธรรมชาติของชุมชน โดยเฉพาะป่า เป็นแหล่งหาอาหารตามฤดูกาล ส่วนแหล่งน้ำสาธารณะ เป็นที่หาปลา แต่ในเกษตรกรอินทรีย์ ไม่ค่อยได้ใช้ประโยชน์จากทรัพยากร ธรรมชาติโดยตรงนัก ส่วนใหญ่จะเป็นไปเพื่อประโยชน์ทางการออม เพื่อการอนุรักษ์ธรรมชาติให้เกื้อกูลซึ่งกันและกันมากกว่า อย่างเช่น การปลูกต้นไม้ หรือการอนุรักษ์ ป่าหัวไร่ปลายนาให้มีความหลากหลาย หรือให้มีความหลากหลายไม่น้อยกว่า 10 ชนิด (มาตรฐานเกษตรกรอินทรีย์โครงการเกษตรกรอินทรีย์ พื้นที่นิคมเศรษฐกิจพอเพียง เขตปฏิรูปที่ดิน จังหวัดยโสธร ข้อที่ 9) ส่วนการใช้เพื่อหาอาหารในกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ ไม่ได้ใช้เพราะมีความมั่นคงด้านอาหารในแปลงนาของตนเองอยู่แล้ว ดังเสียงสะท้อนของ พ่อสนธิ ทองน้อย (การสัมภาษณ์ส่วนบุคคล, 5 เมษายน 2553) ว่า “ที่ต้องเกษตรกรแบบพึ่งตนเองเต็มตัว เพราะถ้าจะอาศัยการหากินตามแหล่งธรรมชาติก็คิดว่าคงไม่ยั่งยืน เพราะนับวันจะมีแต่การแย่งชิงกัน เลยทำให้มีความมั่นคงทางอาหารในแปลงตนเองดีกว่า เพื่อทดแทนอาหารที่ต้องไปเอาจากธรรมชาติ”

พ่อเริ่ม ชูรัตน์ (การสัมภาษณ์ส่วนบุคคล, 7 เมษายน 2553) หนึ่งในแกนนำกลุ่มปราชญ์ ชาวบ้านแห่งบ้านโนนยาง กล่าวยืนยันหนักแน่นว่า “ตั้งแต่มาทำเกษตรอินทรีย์ชีวิตดีขึ้น ไม่มีคำว่าอด ข้าวปลา อาหาร ทรัพยากรมีหมด”

5. การพึ่งพาตนเองทางจิตใจ ชาวบ้านโนนยาง โดยส่วนใหญ่มีความกังวลใจอยู่ 2 เรื่องที่สำคัญ ได้แก่ ประการแรก เรื่องสุขภาพที่เริ่มโรยราไปตามกาลเวลา และเรื่องเกรงว่าบุตรหลานจะไม่มีใครมาสานต่ออาชีพชาวนาของพ่อแม่ ดังเสียงสะท้อนจาก

พ่อบุญทอง สุวรรณเพชร ว่า “ตอนนี้ที่มีเรื่องกังวล คือปัญหาสุขภาพที่มักจะหลง ๆ ลืม ๆ อีกปัญหาหนึ่งคือกังวลว่าจะไม่มีใครมาสานอาชีพขวานารุ่นต่อไป”

ส่วนปัญหาอื่น ๆ ก็มีบ้าง เช่น ครอบครัวของผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 3 สวาท ศรีวงศ์ราช ที่กังวลเกรงว่าเมื่อลูกจบมาแล้วจะไม่มีการทำงาน แต่เขาก็พอใจ ถ้าหากลูกจะเลือกอาชีพขวานา เช่นเดียวกับ บัวทอง ทองน้อย ไม่มีเรื่องกังวล แม้ว่าตนเองจะมีหนี้สินอยู่แสนกว่าบาท ถ้าไม่เสียชีวิตหรือเป็นอะไรไปมั่นใจว่าสามารถใช้หนี้หมด เพราะที่เลือกซื้อรถยนต์ เพราะตนเองทำอาชีพค้าขาย เห็นว่ามีความจำเป็นต้องใช้รถเพื่อไปซื้อสินค้ามาจำหน่ายในชุมชน

6. การพึ่งพาตนเองทางสังคมและวัฒนธรรม ความเอื้ออาทรช่วยเหลือกัน จากการสัมภาษณ์คนในชุมชนพบว่า การช่วยเหลือกันยังพบเห็นได้ในชุมชน แต่มีแนวโน้มลดลงหากเทียบกับในอดีต ซึ่งหากมีอาหารก็จะแบ่งปันกันในกลุ่มเครือญาติ การดูแลทุกข์สุขของคนในชุมชนจำกัดเฉพาะในกลุ่มของคนรุ่นเก่า ๆ ที่เคยไปมาหาสู่กัน ยกเว้นในกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์เท่านั้น ยังคงรักษาวัฒนธรรมการลงแขกอยู่ โดยพวกเขาจะรวมตัวกันไปช่วยเพื่อนสมาชิกในกลุ่มลงแขกเกี่ยวข้าว หรือการไปเยี่ยมแปลงนาสมาชิกเพื่อให้กำลังใจกัน ดังที่อดีตผู้ใหญ่บ้าน โนนยางสะท้อนให้ฟังว่า “จะมีก็แต่กลุ่มปราชญ์เท่านั้นที่ยังลงแขกกันอยู่ สาเหตุก็น่าจะมาจากปัญหาเศรษฐกิจ ที่เอาเงินเป็นตัวตั้ง”

เช่นเดียวกับสุนิตย์ แสนสิ่ง (การสัมภาษณ์ส่วนบุคคล, 8 เมษายน 2553) ที่สะท้อนว่า

ความสัมพันธ์ของคนในชุมชน โดยทั่วไปเริ่มห่างเหิน แต่ก็ยังหลงเหลือความเอื้ออาทรกันอยู่บ้าง เช่นในกิจกรรมพัฒนาหมู่บ้าน ยังคงได้รับความร่วมมือจากสมาชิก หรือพวกงานบุญ งานแต่ง แบบนี้ยังมีไปช่วยเหลือกัน ถ้าคิดเป็นเปอร์เซ็นต์ก็ได้รับความร่วมมือประมาณ 70 เปอร์เซ็นต์”

แม้ในกลุ่มผู้นำปราชญ์เอง อย่างพ่อบุญส่ง มาตขาว ก็ยอมรับว่า การจะให้वानใครมาช่วยต้องดูภารกิจของคนนั้นด้วย แม้จะบอกให้वान แต่สุดท้ายก็ให้เงินเป็นค่าตอบแทน เพื่อเป็นค่าเสียเวลาทำมาหากินในด้านอื่น ๆ ของคนที่มาช่วยงาน

ความสามัคคีของคนในหมู่บ้าน ส่วนใหญ่เห็นว่า ภายในชุมชนยังมีความสามัคคีกันคืออยู่ แม้ว่าในบางโอกาส อาจจะได้รับความร่วมมือไม่เต็มที่มากนัก เช่นเวลา

มีประชุมหมู่บ้าน ส่วนใหญ่จะไม่ค่อยมาประชุม แต่ถ้าหากที่ประชุมมีมติอย่างไร สมาชิก หรือลูกบ้านก็ยอมรับ ทิพพาพร ยอดผา (การสัมภาษณ์ส่วนบุคคล, 28 เมษายน 2553)

ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 17 ได้สะท้อนสภาพของชุมชน โนนยางเอาไว้ว่า

ยังมีความเป็นอยู่เหมือนในอดีต เช่น มีอะไรก็แบ่งปันกัน เด็ก หรือเยาวชน ส่วนใหญ่ ก็ยังมีสัมมาคารวะ ต่อผู้สูงอายุ หรือเวลาที่มีกิจกรรมในชุมชน เด็ก ๆ ก็เข้ามามีส่วนร่วม เช่นงานบุญประจำปี ออกพรรษา หรืองานลอยกระทง จะมีรายการแสดงของเด็ก ๆ โดยที่ผู้ใหญ่ไม่ได้เข้าไปจัดการ สมบัติของส่วนรวม เขาก็มีส่วนช่วยในการดูแลรักษา ไม่มีคดีลักเล็กขโมยน้อย ลืมกุญแจรถเอาไว้ หน้าบ้านรถก็ยังไม่หาย หรืออย่างร้านค้าชุมชนก็ไม่เคยต้องมีการจัดเวรยาม เฝ้า ไม่มีขโมยมาป็นบ้าน หรือจ้ดแะ แต่ถ้าจะมีปัญหาวัยรุ่นบ้าง ซึ่งส่วนใหญ่ จะมาจากชุมชนอื่นแต่เราก็สามารถแก้ไขปัญหาไปได้ โดยการสกัดตั้งแต่ ต้นเหตุ โดยในชุมชนจะมีการประชุมกันทุกเดือนอยู่แล้ว เราก็จะพูดคุยกัน คิดว่าแก้ไขได้

และถือเป็นเรื่องที่ดี ที่ชุมชน โนนยางมีทุนทางสังคมสูง เพราะที่ชุมชนนี้มี ผู้นำที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ โดยผู้นำที่ได้รับเลือกให้เป็นผู้นำทางการเองก็ต้อง พัฒนาตนเองขึ้นเรื่อย ๆ ที่ผ่านได้พูดจาแลกเปลี่ยนความเห็นกันตลอด ไม่คิดว่า การที่ ผู้นำไม่เป็นทางการเกิดขึ้น จะมาแย่งหน้าที่ทำงาน ถือเป็นเรื่องดี ที่แต่ละกลุ่มจะได้ แลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน เช่นเดียวกับ บุตรมาไซ และทองใบ ได้สะท้อนถึงบทบาทของ ผู้นำทางการ สามารถพึ่งพาได้ เช่น เวลาที่พวกเขาต้องการความช่วยเหลือ ด้านเอกสาร ค่าประกัน ผู้ใหญ่บ้านก็จะให้ความช่วยเหลือทันที

เปรียบเทียบศักยภาพการพึ่งตนเองระหว่าง 2 หมู่บ้าน

จากการวิเคราะห์ข้อมูล ที่ได้จากการสัมภาษณ์ การสังเกตแบบมีส่วนร่วม การเยี่ยมชมแปลงนา เพื่อค้นหาศักยภาพการพึ่งตนเองด้านต่าง ๆ ของทั้งสองหมู่บ้าน พบว่า หมู่บ้าน โนนยางมีศักยภาพการพึ่งตนเองโดยรวมสูงกว่าหมู่บ้านคอนม่วง โดยสามารถพิจารณาในประเด็นสำคัญได้ดังต่อไปนี้

1. การพึ่งตนเองด้านเทคโนโลยี ชุมชนคอนม่วงส่วนใหญ่ ไม่ค่อยวางแผนในการผลิต เคยทำมาอย่างไรก็ทำไปแบบเดิม จะมีการเปลี่ยนแปลงบ้าง เช่น ปีนี้ใช้ปุ๋ยสูตรไหนดี หรือโดยปุ๋ยส่วนใหญ่ส่งซื้อจากพ่อค้า ผ่านทางกองทุนปุ๋ย ส่วนใหญ่ยังนิยมใช้ปุ๋ยเคมี การผลิตปุ๋ยชีวภาพใช้เองเพิ่งจะเริ่มขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2553 แต่ก็ยังไม่เป็นที่นิยมมากนัก แม้จะมีสัตว์เลี้ยงแต่ปุ๋ยคอกที่นำไปใช้ ไม่นิยมหมัก หรือปรับปรุงดินโดยการเพิ่มธาตุอาหารจากพืชตระกูลถั่ว ยังมองแปลงนาเป็นเพียงพื้นที่ปลูกข้าว นิยมปลูกข้าวเพียง 2 สายพันธุ์ คือ กข. 6 และมะลิ 501 กรณีเมล็ดพันธุ์คือคุณภาพ ใช้วิธีการแก้ไขขอแลกเปลี่ยนเมล็ดพันธุ์ข้าวของเพื่อนบ้าน ยังไม่รู้จักรักษาพัฒนาปรับปรุงพันธุ์ด้วยตัวเอง ส่วนผลผลิตที่ได้ ขายเป็นข้าวเปลือกให้พ่อค้าในเมือง ตามราคาตลาดกำหนด ไม่นิยมแปรรูปข้าว จะมีการแปรรูปเป็นข้าวกล้องบ้างเฉพาะในกลุ่มข้าวกล้องบ้างเท่านั้น แต่ปริมาณการสั่งซื้อยังไม่มากพอ ที่จะทำรายได้ให้กับครอบครัว ใช้รถไถนาเกือบทุกครอบครัว

ในขณะที่ ชาวนาโนนยางกลุ่มเกษตรอินทรีย์ มีการวางแผนตั้งแต่การผลิตข้าวเพื่อป้องกันข้าวล้มตลาค และร่วมกันปลูกข้าวพันธุ์พื้นบ้านเพื่อการอนุรักษ์เมล็ดพันธุ์ อีกทั้งเพื่อรองรับความต้องการข้าวหลากหลายชนิดของลูกค้า ผลผลิตที่ได้บางส่วนส่งขายเป็นข้าวเปลือกให้โรงสีชมรมรักษารวมชาติ ซึ่งเป็นเครือข่าย ส่วนที่เหลือจะนำมาแปรรูปขายเป็นข้าวหลากหลาย โดยชาวนาโนนยางจะเป็นผู้กำหนดราคาด้วยตัวเอง นอกจากนี้ยังรู้จักลดต้นทุนในการผลิต โดยใช้แรงงานที่มีในครอบครัว แม้แรงงานจะน้อย แต่มีระบบการจัดการที่ดี ให้คุณค่าแปลงนาคือชีวิต ที่ต้องเป็นแหล่งรับประกันความมั่นคงทางอาหารของครอบครัว ผลิตปุ๋ยใช้เอง โดยไม่พึ่งพาภายนอก และไม่ใช้ปุ๋ยเคมี หรือยาปราบศัตรูพืช รู้จักรักษาปรับปรุงบำรุงดิน โดยปลูกพืชตระกูลถั่วในแปลงนาหลังฤดูเก็บเกี่ยว เลี้ยงสัตว์เป็นรายได้เสริมและเป็นโรงงานผลิตปุ๋ยเป็นเครื่องตัดหญ้า

2. การพึ่งตนเองด้านสาธารณสุข ชุมชนคอนม่วง จากการศึกษาพบว่า โดยส่วนใหญ่ชาวคอนม่วงจะมีโรคประจำตัว อันเป็นผลพวงมาจากอายุที่มากขึ้น และขาดการดูแลสุขภาพที่ถูกต้อง เพราะร่างกายต้องทำงานหนักในการหาเลี้ยงครอบครัว และบริโภคอาหารที่เป็นพิษ โดยโรคที่ชาวบ้านเจ็บป่วยได้แก่ โรคความดันโลหิตสูง

โรคเบาหวาน โรคกระเพาะอาหาร และโรคหัวใจ และเมื่อเกิดอาการเจ็บป่วยขึ้น มักจะนิยมไปรักษาที่โรงพยาบาล แต่ถ้าไม่หายจะไปคลินิก ซึ่ง สิ่งที่พบ พวกเขายังให้ความสำคัญกับการรักษา มากกว่าการป้องกันโรค ส่วนการใช้สมุนไพรยังคงมีการใช้บ้าง แต่ไม่นิยม ยังคงมีอยู่เฉพาะในคนรุ่นเก่าเท่านั้น ที่ยังพอมีความรู้บ้างเล็กน้อย แต่ปัจจุบัน ไม่มีหมอยาสมุนไพรเหลืออยู่ในชุมชนแล้ว

ชุมชน โนนยาง จากการสอบถามพบว่า มีโรคอันเกิดจากความชรา และโรคที่เกิดจากการใช้ร่างกายที่หนักในอดีต เช่น การเป็นเนื้องอกในปากมดลูก แต่ปัจจุบันรักษาหายแล้ว ส่วนในรายที่ไม่มีโรคประจำตัว ถ้าเป็นการเจ็บป่วยเล็กน้อย ๆ จะนิยมใช้สมุนไพร ซึ่งมีจำหน่ายในชมรมสมุนไพรพื้นบ้านวัดท่าลาด และบางครอบครัวมีความรู้เรื่องยาสมุนไพรเป็นอย่างดี และยังคงปลูกเพื่อนำมาทำตัวยาและจำหน่ายให้เครือข่ายด้วย แต่ถ้ามีอาการหนักจะนิยมไปอนามัยใกล้บ้าน จากนั้นจึงไปใช้บริการ โรงพยาบาล และสุดท้ายที่คลินิกกรณีเกิดเจ็บป่วยกะทันหันนอกเวลาราชการ หรือวันหยุด

3. การพึ่งตนเองด้านเศรษฐกิจ รายได้ส่วนใหญ่มาจากหลายทางผสมผสานกันไป แต่ที่เป็นรายได้หลักมาจากบุตรหลานส่งให้ และรับจ้างทั่วไปในตัวเมือง เช่น การไปเป็นพนักงานทำความสะอาด เป็นช่างในบริษัทเอกชน ส่วนรายได้ ที่มาจากการทำนามีจำนวนไม่มากนักเพราะที่นาในครอบครองโดยเฉลี่ยครอบครัวละ 9 ไร่ ประกอบกับยังไม่มีเทคนิคในการเพิ่มผลผลิต หรือการเพิ่มมูลค่าสินค้า ต้นทุนในการทำนาโดยเฉลี่ยอยู่ที่ 10,000 บาท มีการปลูกพืชไว้บริโภคเองเพื่อลดรายจ่าย เพิ่มรายได้ให้กับของครอบครัว

ส่วนรายจ่าย ประกอบด้วยค่าอาหารเฉลี่ยเดือนละ 1,000 บาท ค่าขนมลูกไปโรงเรียนวันละ 20 บาท ค่าผ่อนรถจักรยานยนต์ ค่าห่วย และค่าฌาปนกิจเฉลี่ยรายจ่ายในส่วนนี้ตกเดือนละ 100 บาท ค่าทำบุญปีละ 1,000 บาท ค่าน้ำ ค่าไฟเดือนละ 300 บาท

ขณะที่การพึ่งตนเองด้านเศรษฐกิจของชุมชน โนนยาง รายได้หลักมาจากขายข้าวอินทรีย์ในระบบการค้าที่เป็นธรรม หรือระบบแฟร์เทรด (Fair Trade) โดยเฉลี่ยปีละ 50,000 บาท รายได้จากปลูกผักหลังฤดูเก็บเกี่ยว ค่าเป็นปฏิบัติการให้ความรู้ในกรณีของกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ในศูนย์ปราชญ์ ค่าตอบแทน อสม.

ค้ำขาย ไม่มีค่าใช้จ่ายในด้านอาหาร โดยเฉพาะเกษตรกรที่เลือกแนวทาง เกษตรอินทรีย์ ในแปลงนามีความมั่นคงด้านอาหารทุกชนิดที่จำเป็นต่อการบริโภคใน ครอบครัว ไม่มีหนี้สิน หรือมีก็เพื่อมาลงทุนในปัจจุบันการผลิต และสามารถชดใช้คืนได้

4. การพึ่งตนเองด้านทรัพยากรธรรมชาติ การพึ่งตนเองด้านทรัพยากรธรรมชาติ ของชุมชนคอนม่วง เกือบร้อยเปอร์เซ็นต์ พึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะน้ำดื่ม ที่คนทั้งหมู่บ้านจะนิยมกินน้ำส้างคำ เพราะมีรสชาติดี และเป็นน้ำแร่ มีบางฤดู เช่น หน้าฝน หรือในช่วงที่แต่ละครอบครัวมีการกิจการทำนาเท่านั้นถึงจะกินน้ำฝน นอกนั้นอาศัย แหล่งน้ำซับ (น้ำส้างคำ) เป็นน้ำดื่ม ซึ่งถ้าตีมูลค่าเป็นตัวเงินสักคำหนึ่ง คนในชุมชน-คอนม่วงต้องใช้จ่ายค่าน้ำดื่ม ไม่ต่ำกว่าครอบครัวละ 150 บาท คิดจากปริมาณน้ำ แต่ครั้งที่คนในชุมชนไปเอามาจากบ่อน้ำซับ

เช่นเดียวกับการพึ่งพิงธรรมชาติในด้าน อาหาร จากการสังเกตแบบมีส่วนร่วม พบว่า ครอบครัวของคนในชุมชนคอนม่วง ทุกครอบครัวได้อาศัยทรัพยากรธรรมชาติ ด้านอาหาร เช่น การหาหน่อไม้ในป่าตาม การหาเห็ด หาแมลงตามฤดูกาล และการไป เอาเห็ด ในป่าสาธารณะ โคนยายอบ และ โคนคำเม็ก การหาปลาในลำห้วยชะโนด แต่ภายในชุมชนยังไม่มีกฎระเบียบการเข้าใช้พื้นที่อย่างชัดเจน สังเกตได้จากยังมีการลักลอบตัดไม้ และบุกรุกที่สาธารณะเพื่อเอาไปเป็นกรรมสิทธิ์ของตนเอง ซึ่งตอนนี้ กำลังมีคดีฟ้องร้องกันอยู่

ส่วนการพึ่งตนเองด้านทรัพยากรธรรมชาติ ของชุมชน โนนยาง แม้ว่าชุมชน แห่งนี้จะมีทรัพยากรธรรมชาติ มากกว่าชุมชนคอนม่วง ไม่ว่าจะแหล่งน้ำขนาดใหญ่ถึง 8 แห่ง ป่าสาธารณะอีกถึง 4 แห่ง แต่คนในชุมชน โดยเฉพาะกลุ่มที่ทำเกษตรอินทรีย์ ไม่ค่อยได้เข้าใช้ประโยชน์มากนัก เพราะในแปลงนามีอาหารครบถ้วนทุกอย่างที่จำเป็น สำหรับครอบครัวหมดแล้ว ซึ่งสมาชิกบางคนในกลุ่มเกษตรอินทรีย์ มองว่า ไม่ต้องการจะไป แย่งชิงทรัพยากรจากคนอื่น ที่ยังไม่สามารถพึ่งตนเองได้ โดยน้ำดื่มชุมชน โนนยางจะกิน น้ำฝน ที่รองไว้ในโอ่งเกือบทุกหลังคาเรือน ส่วนน้ำใช้ประปาหมู่บ้าน ในพื้นที่การเกษตร ใช้น้ำจากสระในแปลงนาที่ขุดไว้อย่างน้อย 2-3 บ่อ แต่แม้จะไม่ได้ใช้ประโยชน์ จากทรัพยากรธรรมชาติโดยตรง แต่พวกเขาก็มีจิตสำนึกที่จะอนุรักษ์ธรรมชาติไว้ เพื่อเป็นสมบัติของลูกหลานต่อไป โดยการร่วมกันนำต้นไปปลูกในป่าหัวไร่ปลายนา

5. การพึ่งตนเองด้านจิตใจ คนในชุมชนคอนม่วงส่วนใหญ่ มีความกังวลใจอยู่ 2 เรื่องสำคัญ ได้แก่ เรื่องความมั่นคงของรายได้ซึ่งมักไม่แน่นอนนอกกลุ่มอาชีพต่าง ๆ ยังไม่สามารถเป็นที่พึ่งทางการเงินได้ ปัญหาที่สอง ปัญหาวัยรุ่น เป็นห่วงเยาวชนและบุตรหลานที่กำลังเติบโตเข้าสู่วัยรุ่น แต่ตนเองยังไม่มีทักษะเพียงพอที่จะรับมือกับปัญหาวัยรุ่นที่ตามมา ไม่ว่าจะเป็นการดื่มเหล้า สูบบุหรี่ หรือการมีเพศสัมพันธ์ก่อนวัยอันควร เกรงว่าเขาเหล่านั้นจะไม่สามารถเลี้ยงดูตนเองได้ ขาดความเชื่อมั่นในการกำหนดวิถีชีวิตของตนเอง สิ่งที่ได้ทำคือการปลงและปล่อยวางตามยถากรรม

ชุมชนโนนยาง แม้จะมีเรื่องกังวลใจจากคนในชุมชนบ้าง แต่ก็เป็นการกังวลใจแทนภาพรวมของประเทศ เช่น เกรงว่าจะไม่มีใครสานต่ออาชีพชาวนา จนอาชีพนี้ตกร้างไปอยู่กับบริษัทธุรกิจ ส่วนที่กังวลใจอีกประการหนึ่งคือปัญหาสุขภาพ ที่ร่วงโรยไปตามอายุ แต่ในด้านอื่น ๆ พบว่า คนที่นี่เชื่อมั่นในศักยภาพตนเอง สามารถกำหนดชะตาชีวิตได้ จึงกล้าที่จะปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตตนเองทวนกับกระแสบริโภคนิยมจนประสบความสำเร็จในปัจจุบัน และเผยแพร่แนวคิดไปยังชุมชนอื่น ๆ

6. การพึ่งตนเองด้านสังคมและวัฒนธรรม ชุมชนคอนม่วง จากการสัมภาษณ์ของคนในชุมชนพบว่า ความเอื้ออาทรช่วยเหลือกัน มีแนวโน้มลดลงเมื่อเทียบกับอดีต ซึ่งถ้าหากจะมีการแบ่งปัน เช่น อาหารมักจะแบ่งปันกันเฉพาะเครือญาติที่อยู่ใกล้กันเท่านั้น แต่ถ้าอยู่ไกลออกไปก็จะไม่ได้รับส่วนแบ่ง แต่ถ้าหากมีสมาชิกบ้านใดเกิดเจ็บป่วย คนในชุมชนก็จะไปเยี่ยม ถวายใถ้อาการถึงบ้าน ซึ่งภาษาอีสานเรียกว่า “ไปคุ้มโฮมกัน” ความสามัคคียังมีให้เห็นแม้จะไม่เต็มที่อยู่ในอดีต โดยเฉพาะในงานจำพวกงานบุญงานแต่ง งานบวช แต่ ถ้าเป็นงานพัฒนา หรืองานโครงการรัฐ ได้รับความร่วมมือจากคนในชุมชนพอสมควร

ที่ชุมชนโนนยางก็เช่นเดียวกัน การเอื้ออาทรกันลดลงจากในอดีต แต่พวกเขาก็พยายามจะฟื้นฟูขึ้นมาใหม่ เช่น ในกลุ่มเกษตรอินทรีย์ ยังนำเอาระบบการลงแขกมาใช้กับสมาชิก ด้วยโดยจะตระเวนไปช่วยเกี่ยวข้าว หรือเยี่ยมแปลงนาสมาชิก เพื่อให้กำลังใจ ได้ถามสารทุกข์ สுகดิบ ร่วมกันอนุรักษ์พันธุ์ข้าวพื้นบ้าน เชื่อมโยงงานพัฒนากับกลุ่มเยาวชน โดยผ่านทางหลักสูตรท้องถิ่น

ตาราง 2

สถานภาพและศักยภาพการพึ่งตนเองของ หมู่บ้านดอนม่วงและโนนยาง

การพึ่งตนเองแต่ละด้าน	ดอนม่วง จ. บุ๊กดาหาร	โนนยาง จ. โยธาธร
การพึ่งตนเองด้านเทคโนโลยี	<p>ทำนาตามฤดูกาล</p> <p>มีที่นาเฉลี่ย 9 ไร่</p> <p>รถไถเดินตาม</p> <p>ใช้ปุ๋ยเคมี ปุ๋ยชีวภาพ ซึ่งจากพ่อค้า (ปี 53 ผลิตปุ๋ยชีวภาพ ผลิตน้ำหมักเองแต่ยังไม่เชื่อมั่นจะทดแทนปุ๋ยเคมีได้)</p> <p>ทำนาตามที่เคยทำมาในอดีต</p>	<p>ทำนาตามฤดูกาล</p> <p>มีที่นาเฉลี่ย 15 ไร่</p> <p>รถไถเดินตาม ควายนไถนา</p> <p>เกษตรอินทรีย์ ใช้ปุ๋ยชีวภาพและน้ำหมักที่ผลิตเอง ปุ๋ยพืชสด</p>
การพึ่งตนเองด้านทุน	<p>พันธุ์ข้าวเก็บเองแลกเปลี่ยนเพื่อนบ้าน มี กข. 6</p> <p>มะลิ 105 เหลืองบุญญา</p> <p>เลี้ยงสัตว์เป็นรายได้เสริม ปุ๋ยใส่มา แต่ยังไม่นิยมหมัก เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพ</p>	<p>มีการวางแผนในการทำนา เช่น การอนุรักษ์พันธุ์ข้าวพื้นเมือง</p> <p>การแปรรูปผลผลิต การจัดการน้ำ</p> <p>เก็บเมล็ดพันธุ์ ข้าว และฝักเอง ปลูกฝักบนแปลงนา</p> <p>รู้จักการบำรุงดินผ่านการปลูกพืชตระกูลถั่ว</p> <p>เลี้ยงสัตว์เป็นรายได้เสริม และเพื่อนำมาเป็นวัตถุดิบ ในการทำปุ๋ยหมักชีวภาพ</p>

ตาราง 2 (ต่อ)

การพึ่งตนเองแต่ละด้าน	คอนม่วง จ. มุกดาหาร	โนนยาง จ. ยโสธร
การพึ่งตนเองด้านเศรษฐกิจ	ต้นทุนทำนาเฉลี่ยครอบครัวละ 10,000 บาท	ต้นทุนทำนาเฉลี่ยครอบครัวละ 5,000 บาท
ด้านรายจ่าย	รายจ่ายประจำวัน เฉลี่ย ร้อยละ 54	รายจ่ายประจำวันเฉลี่ยเดือนละ 1,000 บาท
	ค่าอาหารร้อยละ 32	ค่าอาหาร ไม่ได้ชื่อ
	ค่าขนมลูกไปโรงเรียนร้อยละ 13	ค่าขนมลูกไปโรงเรียนวันละ 20 บาท
	สิ่งของอุปโภคประจำวันเดือนร้อยละ 9	สิ่งของอุปโภค เดือนละ 1,000 บาท
	ฉาปลูก ร้อยละ 10 (หัวละ 24 บาท)	ฉาปลูกหัวละ 20 บาท
	สารเคมีปลูก เดือนละ 300 บาท	สารเคมีปลูกเฉลี่ยเดือนละ 300 บาท
รายได้	รับจ้าง	ขายข้าวอินทรีย์
	ค้าขาย	ข้าวหลาถั่ว
	ลูกส่งเงินมาให้ เฉลี่ยเดือนละ 2,900 บาท	ถั่ว (เมล็ดถั่ว)
	อสม.	ผัก พริก มะเขือ ปลา ตะไคร้ ข้าวโพด (จำหน่ายตลาดเขียว
	เบี้ยผู้สูงอายุ	ทุกรัฐสวัสดิการหมู่บ้านทุกวันพุธ)
	ขายผัก	ค่าปฏิบัติการ
		อสม.
		เบี้ยผู้สูงอายุ
		บุตรหลานส่งให้

ตาราง 2 (ต่อ)

การพึ่งตนเองแต่ละด้าน	คอนม่วง จ. มุกดาหาร	โนนยาง จ. ยโสธร
การพึ่งตนเองด้านทรัพยากรธรรมชาติ	ป่าสาธารณะ ป่าทาม เตี้ยปไตในบ่อพลาสติก น้ำ (น้ำดื่มต่างคำ)/น้ำใช้ชลประทาน/คลองค้ำม่วง ห้วยชะโนด	อาหาร มีอ่างเก็บน้ำสาธารณะ 8 แห่ง น้ำ (ดื่ม/น้ำฝน) ประปา สระในนา
การพึ่งตนเองด้านจิตใจ	ดินเหนียวปนทราย	ป่าไม้ 3 แห่ง ดินทราย
การพึ่งตนเองด้านจิตใจ	กังวลเรื่องรายได้	เชื่อมั่นในตนเอง มีเรื่องบ้างเกรงว่าจะไม่มีคนสืบสาน
กังวลปัญหาเยาวชน	ขาดความเชื่อมั่นว่าตนเองแก้ไขปัญหาได้	ต่ออาชีพชาวนา สุขภาพ หลังล้ม
หนี่ติน	ขาดความเชื่อมั่นว่าตนเองแก้ไขปัญหาได้	มีเครือข่ายคอยช่วยเหลือกัน ทำให้ตนเองไม่รู้สึกโดดเดี่ยว

ตาราง 2 (ต่อ)

การพึ่งตนเองแต่ละด้าน	คอนม่วง จ. มุกดาหาร	โนนยาง จ. ยโสธร
การพึ่งตนเองทางสังคมและวัฒนธรรม	กลุ่มออมทรัพย์/ร. ไร่บ้านเพื่อการผลิต	ศูนย์ปราชญ์ (เกษตรอินทรีย์) เครือข่ายเกษตรกรรม
	กลุ่มผักปลอดสารพิษ	ทางเลือก (ผู้นำไม่เป็นการ)
	กลุ่มสถานตะกร้าพลาสติก	กลุ่มเกษตรอินทรีย์
	กลุ่มลดหนี้	กลุ่มออมทรัพย์
	กองทุนเงินต้น	กองทุนเงินต้น
	กลุ่มวัยชีวภาพ	ร.ก.ส
	กลุ่มโคกระบือ	3 เอ
	ผู้นำทางการ	ไทยเข้มแข็ง
	มีประเพณีตามฮีต 12 คอง 14	กลุ่มแม่บ้าน
	๑๓๑	กลุ่มพ่อค้าเยี่ยมสี่ธรรมชาติ
การพึ่งตนเองด้านสาธารณสุข	ใช้สมุนไพรบ้าง ตามที่พอมีความรู้	มีประเพณีตามฮีต 12 คอง 14
	คลินิก	ใช้สมุนไพร (สวนสมุนไพรที่บ้าน)
	โรงพยาบาล	บริโภคอาหารอินทรีย์
		สถานีอนามัย
		โรงพยาบาล

มิติที่มีบทบาทสำคัญต่อการพัฒนาศักยภาพการพึ่งตนเองของ 2 หมู่บ้าน

กรณีหมู่บ้านคอนม่วง

1. ทูตทางเศรษฐกิจ อาชีพและปัจจัยในการผลิต หมู่บ้านคอนม่วงถือได้ว่าไม่มีปัญหาในเรื่องการขาดแคลนปัจจัยในการผลิตเนื่องจากชาวบ้านส่วนใหญ่มีที่นาเป็นของตนเอง แม้ว่าจำนวนพื้นที่ไม่มากนัก แต่ก็เพียงพอต่อการให้ผลผลิตเพื่อการยังชีพ หากปีใดได้ผลผลิตดีก็สามารถนำไปขายมีรายได้เพิ่มเติมเล็กน้อย มีเพียงบางครัวเรือนเท่านั้นที่ไม่มีที่นาเป็นของตนเอง อาทิเช่น ครอบครัวยง โสภณ เพชรนิล ซึ่งเป็นคนอพยพมาจากถิ่นอื่นและมีอาชีพค้าขายอะไหล่มือสอง

ชาวบ้านคอนม่วงส่วนใหญ่จะมีรถไถเป็นของตนเอง ซึ่งถือว่าเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญในการทำนา จากการสำรวจเบื้องต้นมีประมาณ 80 คัน ซึ่งราคาต่อคันประมาณ 40,000-50,000 บาท คิดเป็นมูลค่าทั้งหมดของชุมชนประมาณ 4,000,000 บาท อีกทั้งเป็นการซื้อด้วยเงินสดเป็นส่วนใหญ่ มีบางส่วนเท่านั้นที่ยังผ่อนชำระอยู่ สำหรับบางครัวเรือนที่ไม่มีรถไถ เมื่อถึงฤดูทำนาก็สามารถยืมยืมจากญาติพี่น้องได้อย่างสะดวก หรืออาจใช้วิธีการจ้างวานผู้อื่นมาไถให้ หากมีรายได้มากพอ ส่วนเครื่องมือในการเกษตรอื่น ๆ อาทิ จอบ เสียม มีดพร้า ฯลฯ นับว่าเพียงพอต่อการผลิตของชุมชน โดยเหตุผลสำคัญที่ชาวบ้านจำเป็นต้องใช้รถไถเนื่องจากสะดวก รวดเร็ว ถ้ามีเป็นของตนเองก็ไม่ต้องรอเพื่อนบ้านแล้วเสร็จ เพราะถ้าต้องให้รอรถไถคนอื่น อาจทำให้การทำนาของตนเองต้องเสร็จล่าช้าออกไป ส่งผลกระทบต่อผลผลิตที่อาจไม่ทันกับปริมาณน้ำที่ท่วมขังในนาของตนเอง หรือบางครั้งก็เกิดความเกรงใจ ที่ต้องไปยืมยืมของคนอื่นมาใช้ นอกจากนี้หมู่บ้านคอนม่วงมีเครื่องผลิตปุ๋ยอัดเม็ด ซึ่งได้รับการสนับสนุนงบประมาณจากรัฐบาล ซึ่งจะทำให้ชาวบ้านสามารถผลิตปุ๋ยอัดเม็ด เพื่อใช้ในชุมชนได้เอง

อย่างไรก็ตามจากข้อมูลแสดงให้เห็นว่าหมู่บ้านคอนม่วงได้มีการเปลี่ยนแปลงวิธีการผลิตจากการทำเกษตรดั้งเดิมที่ใช้วัวควายในการไถนา ไปสู่การใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ คือ รถไถนา ตามการเปลี่ยนแปลงของยุคสมัย บทบาทวัวควายจึงถูกจำกัดเพียงให้มูลสัตว์เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของปุ๋ยชีวภาพเท่านั้น และเป็นการเลี้ยงเพื่อเพิ่มมูลค่าทางเศรษฐกิจ มากกว่าประโยชน์ในการใช้งานเช่นในอดีต หรือแม้แต่การสีข้าว

ก็ใช้เครื่องสีข้าวขนาดเล็กในชุมชน ขณะเดียวกันเทคโนโลยีใหม่ ๆ เริ่มทยอยเข้ามาเป็นลำดับ ซึ่งล่าสุดก็คือ เครื่องผลิตปุ๋ยอัดเม็ด อันเป็นภูมิปัญญาจากภายนอก หากเครื่องจักรเสียหรือไม่ทำงานดังที่ควรจะเป็น ชาวบ้านก็ต้องพึ่งพาช่างเทคนิคจากบุคคลภายนอก ที่สำคัญเครื่องมือในการผลิตดั้งเดิมซึ่งเคยเป็นภูมิปัญญาของชุมชนแทบสูญหายหมดแล้ว อาจกล่าวได้ว่าไม่มีการใช้งานในปัจจุบัน ตัวอย่างเช่น กี้ออกผ้า ซึ่งแต่เดิมชุมชนคอนม่วงจะรู้จักการทอผ้าฝ้ายเพื่อใช้เอง และมีการปลูกฝ้ายในชุมชนด้วยในช่วงคนรุ่นที่ 1-2 ของชุมชน ซึ่งขณะนี้ไม่มีร่องรอยให้พบเห็นแล้ว หากไม่ถามจากผู้เฒ่าผู้แก่ คนในรุ่นปัจจุบันก็จะไม่ทราบว่าเคยมี จากการศึกษาพบว่า แม้คนในชุมชนส่วนใหญ่จะมีความรู้ในการทอผ้า แต่ขณะนี้ไม่ได้ทอแล้ว เพราะไม่มีเครื่องมือ

การวางแผนการผลิต โดยส่วนใหญ่การทำนาของชาวบ้านคอนม่วงไม่มีการวางแผนการผลิตอย่างเป็นระบบ ไม่มีการคำนวณว่าจะต้องปลูกเท่าใด เพื่อให้ได้ผลผลิตตามเป้าหมาย ฉะนั้นการผลิตจึงมีลักษณะตามความเคยชิน โดยคำนึงถึงปัจจัยสภาพแวดล้อมโดยทั่วไป ตัวอย่างเช่น การปลูกข้าวพันธุ์เหลืองบุญมา ซึ่งเป็นพันธุ์ที่ต้องการน้ำน้อย (ข้าวเบา) เมื่อเห็นว่าปริมาณน้ำไม่มากนัก และที่สำคัญคือความต้องการของตนเอง กล่าวคือ ชาวบ้านต้องการกินข้าวอะไร ก็ปลูกข้าว นั้น ดังนั้นจะเห็นว่าชาวบ้านอาจปลูกทั้งข้าวเจ้า และข้าวเหนียว โดยข้าวเจ้า จะปลูกไว้เพื่อขายนำเงินมาใช้หนี้ค่าปุ๋ยเคมี ส่วนตัวเองก็จะกินข้าวเหนียว เป็นต้น จากการศึกษพบว่า พันธุ์ข้าวส่วนใหญ่ที่ชาวบ้านนิยมปลูกในพื้นที่ก็คือ พันธุ์ข้าว กข. 6 (ข้าวเหนียว) ซึ่งเป็นพันธุ์ที่ได้รับการพัฒนาและส่งเสริมจากภาคราชการ ฉะนั้นพันธุ์ข้าวในพื้นที่จึงไม่มีความหลากหลายมากนัก ส่วนบางปีก็อาจมีการทดลองปลูกข้าวอื่นบ้างในบางครั้งเรือน อาทิ การปลูกข้าวก่ำ ข้าวเหนียวแดง ส่วนพันธุ์ดั้งเดิมของชุมชน พันธุ์เจ้าเปลือกแดง ซึ่งปลูกเพื่อการหุงกิน และเพื่อทำขนมเงินในงานบุญประเพณี ปัจจุบัน ไม่มีการปลูกแล้ว

เงินออมและหนี้สิน สัดส่วนเงินออมและหนี้สินเป็นตัวชี้วัดที่สำคัญอันหนึ่งของความมั่นคงทางเศรษฐกิจของชุมชน หากชุมชนมีประชากรที่มีหนี้สินสิ้นพันตัว ย่อมไม่สามารถพัฒนา หรือริเริ่มการลงทุนที่จะก่อให้เกิดประโยชน์ทางรายได้ในอนาคตได้ ส่วนเงินออมแสดงให้เห็นถึงโอกาสแห่งการนำมาลงทุนในอนาคต หรือเป็นหลักประกัน

ความมั่นคงทางการเงิน หากมีรายได้ไม่พอกับรายจ่าย ทำให้มีภูมิคุ้มกันตามแนวคิด เศรษฐกิจพอเพียง

จากการศึกษาข้อมูลของชาวบ้านดอนม่วงพบว่า ชุมชนมีความมั่นคงทางเศรษฐกิจพอสมควร โดยมีเงินออมทั้งชุมชนประมาณ 1.9 ล้านบาท ขณะที่หนี้สินเงินกู้ในชุมชนรวมกันประมาณ 1.3 ล้านบาท ทำให้มีเงินออมมากกว่าหนี้สินอยู่ประมาณ 6 แสนกว่าบาท โดยแต่ละครัวเรือนมีหนี้สินประมาณ 32,000 บาท และมีเงินออมประมาณ 88,000 บาท/ครัวเรือน อย่างไรก็ตามข้อมูลดังกล่าวเป็นข้อมูลในภาพรวมเท่านั้น เนื่องจากครอบครัวที่มีเงินออมมากมักจะไม่มีหนี้สิน หรือมีในจำนวนไม่มากนัก ขณะที่บางครัวเรือนที่มีหนี้สินปริมาณมาก ก็มักจะไม่มีเงินออม ฉะนั้นหากวิเคราะห์ในรายละเอียดของแต่ละครัวเรือนจึงทำให้พบว่าส่วนใหญ่ยังไม่มี ความมั่นคงมากนัก เนื่องจากมีสัดส่วนหนี้สินสูงกว่าเงินออม มีเพียงคนกลุ่มน้อยเท่านั้นที่มีเงินออมเป็นจำนวนมาก ซึ่งมีไม่กี่ครัวเรือนในหมู่บ้าน

แหล่งกู่หนี้ของชาวบ้านส่วนใหญ่ก็คือโครงการและกิจกรรมของภาครัฐเป็นสำคัญ กล่าวคือ ชาวบ้านดอนม่วงมีส่วนร่วมการเป็นหนี้กับธนาคาร ธกส. ร้อยละ 46 รองลงมาคือแหล่งอื่น ๆ อันได้แก่ กองทุนเกษตรฟื้นฟู กองทุนกู้ยืมเรียน (กยศ.) กลุ่มอาชีพ และกู่นอกระบบ คิดเป็นร้อยละ 29 ส่วนกองทุนเงินล้าน คิดเป็นร้อยละ 15 ที่เหลือเป็นรายย่อย ๆ อันได้แก่ สหกรณ์ออมทรัพย์ กองทุน กขคจ. กองทุน อฟป. เป็นต้น

2. ทุนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ป่าชุมชนและป่าสาธารณะ หมู่บ้านดอนม่วงนับว่าเป็นหมู่บ้านเดียวใน อ. ห้วยน้ำใหญ่ที่ยังมีป่าคอนปู่ตาเหลืออยู่ แม้ขนาดพื้นที่จะมีไม่มากนักประมาณ 1 ไร่เศษ แต่ก็ยังเป็นพื้นที่ป่าอนุรักษ์ของชาวบ้านแห่งเดียวที่ยังให้ความเคารพและไม่ไปถ่วงลำบากรุกโดยไม่ได้รับอนุญาต ทุก ๆ ปีชาวบ้านจะมีพิธีกรรมไหว้ศาลปู่ตา เพื่อเสี่ยงทายภูมิอากาศ ปริมาณน้ำ เพื่อวางแผนในการทำนาในแต่ละปี นอกจากนี้ยังเป็น กุศลโลบายเชิงพิธีกรรมที่บรรพบุรุษต้องการเชื่อมโยงธรรมชาติเข้ากับการดำรงชีวิตของคนในชุมชน เพื่อให้ชาวบ้านอนุรักษ์และหวงแหนทรัพยากรธรรมชาติ อันเป็นฐานชีวิตที่สำคัญในการดำรงชีวิตของชาวบ้าน นอกจากนี้ชาวบ้านแต่ละครัวเรือนยังมีป่าหัวไร่ปลายนาในพื้นที่นาของตนเองคนละประมาณ 1-2 ไร่ ที่เก็บรักษาไว้เป็นแหล่งอาหาร และไม่ใช้สอยสำหรับคนในครอบครัว ส่วนที่เหลือเป็น

พื้นที่ป่าสาธารณะมีพื้นที่ประมาณ 120 ไร่ มีสภาพเป็นป่าเต็งรัง นับว่าเป็นแหล่งอาหารที่สำคัญของคนในหมู่บ้านและคนจากพื้นที่อื่น โดยเฉพาะในฤดูฝน จะมีเห็ดหลากหลายชนิดที่สามารถกินได้ เกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก รวมทั้งแมลงชนิดต่าง ๆ อาทิ แมงแคง ไข่มดแดง ฯลฯ ปัจจุบันเริ่มมีการลักลอบบุกรุกป่าสาธารณะของหมู่บ้านมากขึ้น โดยคนจากหมู่บ้านอื่น หรือพื้นที่อื่น ขณะที่คนในหมู่บ้านยังไม่ตระหนักกับปัญหาดังกล่าวมากนัก หรือบางส่วนที่ตระหนักก็ยังไม่รู้วิธีที่จะรับมือปัญหาดังกล่าวด้วยวิธีใด ซึ่งกำลังเป็นปัญหาของชุมชนขณะนี้

แหล่งน้ำธรรมชาติ แม้ว่าหมู่บ้านดอนม่วงเป็นที่ดอน น้ำท่วมไม่ถึง ไม่มีลำธารหรือแม่น้ำธรรมชาติไหลผ่าน แต่ด้วยความอุดมสมบูรณ์ของป่าดอนปู่ตาทำให้เกิดแหล่งน้ำซับที่มีน้ำใสสะอาดไหลออกมาตลอดปี ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “น้ำล้างคำ” แหล่งน้ำดังกล่าว ชาวบ้านเคยใช้เป็นน้ำกิน น้ำใช้ของทุกคนในชุมชน แต่หลังจากมีระบบประปาหมู่บ้านเข้ามาทดแทน ชาวบ้านก็จะใช้น้ำล้างคำในการดื่มกินเท่านั้น เนื่องจากมีน้ำสะอาด และมีคุณสมบัติของน้ำแร่ ทำให้เมื่อดื่มกินจะรู้สึกอร่อยกว่าน้ำประปาซึ่งเป็นน้ำบาดาล ด้วยแหล่งน้ำดังกล่าวทำให้ชาวบ้านดอนม่วงมีความอุดมสมบูรณ์ ไม่ขาดแคลนน้ำ สามารถทำการเพาะปลูกพืชในครัวเรือนได้ไม่ยากลำบาก หากถึงฤดูทำนาก็มีปริมาณน้ำฝนตกชุกเพียงพอต่อการทำนาของชาวบ้าน ทำให้ไม่ประสบภาวะแห้งแล้งจนผลผลิตทางการเกษตรเสียหายเช่นเดียวกับหมู่บ้านอื่น หากมีภาวะฝนแล้งอาจส่งผลเพียงปริมาณผลผลิตของข้าวที่ได้รับลดลงกว่าปกติเท่านั้น

ดิน สภาพดินโดยทั่วไปของหมู่บ้านถือว่ามีความอุดมสมบูรณ์พอสมควร เมื่อเทียบกับพื้นที่ภาคอีสานอื่น ๆ โดยทั่วไป เนื่องจากเป็นดินที่เกิดจากการทับถมตะกอนของแม่น้ำโขง ทำให้มีความร่วนซุย จากการสัมภาษณ์ผู้เฒ่าผู้แก่ในชุมชนยังให้ข้อมูลว่าพื้นที่ซึ่งเป็นที่ตั้งหมู่บ้านในปัจจุบันเคยเป็นพื้นที่ป่าดิบมาก่อน ซึ่งขณะนี้ยังคงมีต้นไม้ป่าขนาดใหญ่อายุนับร้อย ๆ ปีปรากฏให้เห็นได้โดยทั่วไป ฉะนั้นพื้นที่ทำนาของชาวบ้านจึงไม่มีความจำเป็นต้องพึ่งพายุเคมีมากนัก เพียงแต่ใส่ปุ๋ยคอก หรือปุ๋ยยูเรียเสริมเข้าไปก็จะทำให้ผลผลิตข้าวมีผลดีตามต้องการ อย่างไรก็ตามสภาพพื้นดินในปัจจุบันถือว่ามีความอุดมสมบูรณ์ลดน้อยลงเมื่อเทียบกับอดีต ทำให้ต้องพึ่งพายุเคมีมากขึ้น

สภาพแวดล้อมด้านอื่น โดยทั่วไปไม่มีปัญหามากนักนอกจากปัญหาขยะมูลฝอยที่เริ่มสร้างปัญหามากขึ้น เนื่องจากวัฒนธรรมการบริโภคของชุมชนเปลี่ยนแปลงตามยุคสมัย มีขวดน้ำพลาสติก ถูพลาสติก ห่อขนมบกรอบ ฯลฯ เกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก ปัจจุบันการกำจัดขยะมูลฝอยในหมู่บ้านอยู่ในความดูแลของเทศบาลตำบลห้วยน้ำใหญ่ ซึ่งนำไปฝังกลบในบ่อขยะในพื้นที่ป่าสาธารณะโคกยายอบซึ่งที่ผ่านมามีปัญหาในการหาแหล่งทิ้งขยะของชุมชนมาโดยตลอด เนื่องจากมีกลิ่นเหม็นสร้างความรำคาญและมีความกังวลกับอันตรายต่อระบบนิเวศน์ตามมา

3. ทูทางสังคมและวัฒนธรรม ทูทางสังคมและวัฒนธรรมมีบทบาทสำคัญในการพึ่งพาตนเองของคนในชุมชน หากคนในชุมชนอยู่อย่างโดดเดี่ยว ไม่แสวงหาความร่วมมือ ต่างคนต่างทำ ย่อมทำให้ชุมชนมีความอ่อนแอในการแก้ปัญหาด้วยตนเอง และต้องคอยพึ่งพาความช่วยเหลือจากหน่วยงานภายนอกตลอดเวลา สภาวะดังกล่าวย่อมทำให้ชุมชนนั้นมีความอ่อนแอและขาดศักยภาพการพึ่งตนเองในด้านต่าง ๆ ลดลง สำหรับศักยภาพทูทางสังคมและวัฒนธรรมของหมู่บ้านคอนม่วง สามารถพิจารณาได้ดังนี้

การเป็นสมาชิกกลุ่ม อาจกล่าวได้ว่าชาวบ้านในชุมชนคอนม่วงมีความตื่นตัวในการเข้าร่วม หรือรวมกลุ่มทำกิจกรรมต่าง ๆ ค่อนข้างมาก โดยเฉพาะกลุ่มอาชีพที่ได้รับ การสนับสนุนและส่งเสริมจากหน่วยงานภาครัฐเป็นสำคัญ จากการศึกษาพบว่า หมู่บ้านคอนม่วงมีกลุ่มอาชีพที่สำคัญและยังคงดำเนินการจนถึงปัจจุบัน อันได้แก่ กลุ่มโค กระบือ กลุ่มร้านค้าชุมชน กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มลวดหนาม กลุ่มดอกไม้ประดิษฐ์ กลุ่มน้ำยาล้างจาน กลุ่มसानตะกร้าพลาสติก กลุ่มปลูกผักปลอดสารพิษ กลุ่มสายใยรัก กลุ่มผลิตปุ๋ย เป็นต้น ชาวบ้านหนึ่งคนสามารถเป็นสมาชิกกลุ่มอาชีพได้หลายกลุ่ม ซึ่งส่วนใหญ่จะเข้ามามีส่วนร่วม ยกเว้นบางคนเท่านั้น เนื่องจากต้องไปทำงานนอกชุมชน ทำให้ไม่มีเวลาเข้าร่วมกิจกรรม หรือบางครอบครัวที่ไม่มีคนดูแลสัตว์เลี้ยง หรือทำงานบ้าน ทำให้ไม่มีเวลาเข้ากลุ่ม แต่หากมีการร้องขอ หรือขอความร่วมมือในเรื่องต่าง ๆ ก็จะทำให้ความร่วมมือเป็นอย่างดี อย่างไรก็ตามหากพิจารณาในเชิงคุณภาพและประสิทธิผลของการรวมกลุ่มยังไม่ประสบผลสำเร็จมากนัก เนื่องจากกลุ่มที่จัดตั้งขึ้นส่วนใหญ่ไม่ได้มาจากความต้องการของชาวบ้าน แต่เป็นการริเริ่มส่งเสริมจากภาครัฐเป็นสำคัญ และเมื่อส่งเสริมแล้วก็จากไป ขาดการติดตามผล และการสนับสนุนทางการตลาด ส่งผลให้

ชาวบ้านไม่ได้ประโยชน์จากการเข้าร่วมกิจกรรมดังกล่าว โดยเฉพาะในการแก้ปัญหาของคนในชุมชน

การสืบทอดประเพณีวัฒนธรรม การทำบุญเพื่อทะนุบำรุงพระพุทธศาสนาถือว่าเป็นประเพณีสำคัญ และโดดเด่นสำหรับชาวบ้านคอนม่วง กล่าวคือเป็นประเพณีที่ได้รับความร่วมมืออย่างพร้อมเพรียงกันมากที่สุด หากเปรียบเทียบกับวัฒนธรรมด้านอื่น ๆ แต่นัยสำคัญของการทำบุญของชาวบ้านมักเป็นไปเพื่อความสุขใจในปัจจุบัน และมีความหวังเพื่อจะได้รับผลบุญมากขึ้นหากมีโอกาสเกิดใหม่ในโลกหน้าตามความเชื่อในกฎสงสารวัฏ ฉะนั้นการทำบุญของชาวบ้านจึงมิได้เชื่อมโยงกับการปฏิบัติในชีวิตประจำวันของชาวบ้าน ซึ่งยังคงเต็มไปด้วยอบายมุข จะมีก็แต่ผู้เฒ่าผู้แก่ที่ยังให้ความสำคัญต่อการถือศีลและปฏิบัติธรรม ส่วนประเพณีด้านอื่น อาทิ การลงแขก ไม่มีการถือปฏิบัติแล้วในปัจจุบัน ทุกอย่างต้องเป็นการว่าจ้างแรงงานเป็นสำคัญ

4. ทุนทรัพยากรมนุษย์ ทรัพยากรมนุษย์มีบทบาทสำคัญต่อการพัฒนาศักยภาพการพึ่งตนเองของชุมชน เนื่องจากเป็นปัจจัยสำคัญในการขับเคลื่อนและเปลี่ยนแปลงชุมชนไปสู่วิถีของการพึ่งตนเอง หรือคอยพึ่งพาความช่วยเหลือจากผู้อื่น แม้ว่าชุมชนจะมีทุนวัฒนธรรม หรือทรัพยากรธรรมชาติดีเพียงใด แต่ขาดทุนมนุษย์ที่นำเอาศักยภาพเหล่านั้นออกมาพัฒนาให้เกิดประโยชน์ต่อคนในชุมชน ไม่นานทุนต่าง ๆ ซึ่งเคยมีมากมาย ก็จะค่อยค่าและเสื่อมโทรมลงตามกาลเวลา ยากที่จะกอบกู้คืนมาได้ดังเดิม

จากแนวทางการพัฒนาประเทศไปสู่ความเป็นอุตสาหกรรมแบบรวมศูนย์ไว้ที่ส่วนกลาง ทำให้คนหนุ่มสาวในชุมชนถูกดึงเข้าสู่ภาคอุตสาหกรรมเป็นรุ่น ๆ เพื่อขับเคลื่อนการพัฒนาตามแนวคิดกระแสหลักอย่างต่อเนื่อง ปრაภฏการณ์ดังกล่าวทำให้ทุนมนุษย์ในภาคชนบท หรือในชุมชนอ่อนแอลง เนื่องจากประชากรมีแต่คนแก่ และเด็กเป็นส่วนใหญ่ ทำให้การผลักดันแนวคิด หรือนำโครงการที่เป็นประโยชน์ต่อชุมชน ไม่มีประสิทธิภาพเท่าที่ควร ส่งผลให้ชุมชนต่าง ๆ อ่อนแอลงตามกาลเวลา โอกาสที่จะสืบทอดภูมิปัญญาให้แก่คนรุ่นต่อไปค่อย ๆ ขาดช่วงทีละน้อย

สำหรับหมู่บ้านคอนม่วง ก็มีลักษณะไม่ต่างไปจากชุมชนอื่น ที่อยู่ภายใต้อิทธิพลของกระแสการพัฒนาดังกล่าว คนหนุ่มสาวเมื่อเรียนจบก็จะเข้าไปหางานทำในเมือง-อุตสาหกรรมใหญ่ ๆ ของประเทศ ปล่อยให้พ่อแม่ทำนาอยู่ที่หมู่บ้าน หากมีลูกก็จะส่งมา

ให้พ่อแม่ที่หมู่บ้านเลี้ยง ทำให้ในหมู่บ้านเต็มไปด้วยเด็ก สตรี และคนชรา ส่งผลให้โอกาสที่จะริเริ่มโครงการ หรือกิจกรรมที่เป็นประโยชน์ในชุมชนประสบผลสำเร็จเป็นรูปธรรมได้ยาก เนื่องจากแต่ละครัวเรือนมีภาระในการดำรงชีพนานัปการ ขาดเวลา ขาดคนช่วยเหลือ ฉะนั้นชาวบ้านจึงจำเป็นต้องรอคอยโครงการ หรือความช่วยเหลือจากหน่วยงานราชการเป็นหลัก ซึ่งก็จะมาเป็นระยะ ๆ ตามงบประมาณที่ได้รับ แต่ชาวบ้านยังคงเป็นหนี้มากขึ้น มีปัญหาสังคมใหม่ ๆ ตามมา อาทิ วัยรุ่นตีกัน มีครอบครัวก่อนวัยอันควร ยาเสพติด ฯลฯ

บทบาทผู้นำ ผู้นำถือเป็นทุนมนุษย์ที่สำคัญยิ่งในการส่งเสริมและขับเคลื่อนคนในชุมชนได้ตระหนักถึงปัญหาร่วมกัน และแสวงหาหนทางแก้ไขร่วมกัน กรณีหมู่บ้านคอนม่วง ยังขาดผู้นำที่ชัดเจน โดยผู้นำที่ชาวบ้านรับรู้และมองเห็นได้ชัดเจนที่สุดคือผู้นำแบบเป็นทางการ หรือผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งได้มาจากการเลือกตั้ง อย่างไรก็ตามผู้ใหญ่บ้านของหมู่บ้านยังเป็นคนใหม่ที่เพิ่งได้รับการเลือกตั้งไม่นาน ทำให้ชาวบ้านยังไม่เห็นผลงานที่เป็นรูปธรรมมากนัก แต่เมื่อพิจารณาบทบาทผู้นำในอดีตของหมู่บ้าน ชาวบ้านส่วนใหญ่มีความเห็นว่าสามารถทำหน้าที่ได้ดีพอสมควร ในการเชื่อมประสานระหว่างกิจกรรมหรือโครงการของรัฐกับชาวบ้าน ส่วนผู้ใหญ่บ้านคนใหม่ ชาวบ้านเห็นว่ายังขาดภาวะผู้นำ โดยเฉพาะการสื่อสารยังขาดความชัดเจน แต่ชาวบ้านก็ยินดีที่จะให้โอกาสในการทำงานและพัฒนาตนเอง ฉะนั้นจะเห็นว่าบทบาทผู้นำที่ชาวบ้านคอนม่วงคุ้นเคยก็คือการเป็นผู้นำแบบดั้งเดิม ที่เป็นกลไกสำคัญในการปฏิบัติตามนโยบายของรัฐจากส่วนกลาง เป็นสำคัญ มิใช่ผู้นำที่เน้นการเปลี่ยนแปลง หรือตั้งคำถามต่อแนวทางการพัฒนาในปัจจุบันเพื่อกำหนดวิสัยทัศน์การพัฒนาหมู่บ้านของตนเองใหม่

ปราชญ์ชาวบ้าน หมายถึง บุคคลที่มีความรู้ความสามารถ มีภูมิปัญญาท้องถิ่น และพร้อมที่จะช่วยเหลือในการพัฒนาชุมชนหากได้รับการร้องขอจากผู้ที่เกี่ยวข้อง ฉะนั้นหากชุมชนมีปราชญ์ชาวบ้านอยู่ในชุมชน ย่อมทำให้ชุมชนมีศักยภาพในการฟื้นฟูภูมิปัญญาดั้งเดิม หรือนำเอาภูมิปัญญาสมัยใหม่มาใช้ให้เกิดประโยชน์ต่อการพึ่งตนเองสำหรับหมู่บ้านคอนม่วงถือว่าไม่มีทุนมนุษย์ที่โดดเด่นจนได้รับการยอมรับจากคนในหมู่บ้าน หรือคนในพื้นที่อื่น ดังที่เรียกว่า “ปราชญ์ชาวบ้าน” แต่ก็ยังมีผู้เฒ่าผู้แก่ที่ยังมีภูมิปัญญาดั้งเดิมในสาขาต่าง ๆ อยู่บ้าง แต่ปัจจุบันไม่ได้ปฏิบัติแล้ว หรือไม่ได้รับ

ความสำคัญ เนื่องจากยุคสมัยเปลี่ยนไป จากการศึกษาสามารถสรุปสถานภาพทุนมนุษย์ของหมู่บ้านคอนม่วงได้ดังนี้

ตาราง 3

ทุนมนุษย์และภูมิปัญญาท้องถิ่นของหมู่บ้านคอนม่วง

บุคคล	ภูมิปัญญา หรือองค์ความรู้
นายบุญเรือง เมืองโคตร	สิ่งประดิษฐ์ งานฝีมือ สิ่งของขนาดจิ๋ว
นางบุญพามา พาลึก	การทอผ้าฝ้าย
นางอุดม เมืองโคตร	การทอผ้าฝ้าย
นางนิคม ใจช่วง	การทอผ้าฝ้าย
นางทองคำ ใจสุข	การทอผ้าฝ้าย ทอเสื่อ
นางลอน แก้วคำแพง	ท้องสารภัญ ในวันสำคัญทางศาสนา
นางคำเกิด ใจช่วง	ด้านวัฒนธรรม การขึ้นบ้านใหม่ แต่งขันบูชา

มิติที่มีบทบาทสำคัญต่อการพัฒนาศักยภาพการพึ่งตนเองหมู่บ้านโนนยาง

1. ทุนทางเศรษฐกิจ อาชีพและปัจจัยในการผลิต ชาวบ้านโนนยางส่วนใหญ่จะมีรถไถเป็นของตนเอง มีบ้างครอบครัว ที่ยังคงอนุรักษ์ การใช้ควายไถนาอยู่ เช่น ครอบครัว ของพ่อบุญส่ง มาตขาว และนอกจากพวกเขาจะมีรถไถเป็นของตนเอง ซึ่งเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญชนิดหนึ่ง แต่ที่มากไปกว่านั้น ชุมชนแห่งนี้ ยังได้ร่วมกันเก็บและอนุรักษ์ คัดเลือกพันธุ์ข้าว ที่เหมาะกับพื้นที่ของตนเองด้วย โดยตอนนี้พันธุ์ข้าว ที่มีอยู่ในชุมชนโนนยาง ซึ่งได้ทำการวิจัย และคัดเลือกจนมีความนิ่งไม่กลายพันธุ์ มีด้วยกันทั้งสิ้น 63 สายพันธุ์ โดยส่วนหนึ่งเป็นข้าวที่เหมาะสมกับพื้นที่ในภาคอีสาน แต่ไม่ได้รับการส่งเสริมจากหน่วยงานรัฐ เหตุเพราะข้าวพื้นเมืองเหล่านี้ไม่ตอบสนองต่อปุ๋ยเคมี โดยขณะนี้กำลังดำเนินการขอขึ้นทะเบียนพันธุ์พืชประจำถิ่น โนนยาง ตำบลกำแมด อำเภอกุดชุม จังหวดยโสธร

การวางแผนการผลิต นอกจากชุมชน โนนยางจะมีเมล็ดพันธุ์เป็นของตนเองและพัฒนาให้เหมาะสมกับพื้นที่แล้ว พวกเขายังรู้จักวางแผนการผลิตด้วย โดยรวมไปถึงรู้จัก

การแปรรูปจำหน่ายเป็นข้าวสารหลากสี แทนที่จะขายเพียงข้าวเปลือกอย่างเดียว ซึ่งได้ราคาดีอยู่แล้ว ประธานเครือข่ายปราชญ์ บุญส่ง มาตขาว กล่าวว่า “ชาวนาจะผลิตอย่างเดียวไม่ได้แล้ว ต้องมีหัวการค้าเพื่อเพิ่มมูลค่าผลผลิต ชุมชนของเราจึงต้องมาคิดว่าจะทำยังไงถึงจะให้ชาวนาเราเป็นอย่างคำพังเพยที่ว่า สิบพ่อค้ามาไหวพ้อนา”

ท่ามกลางการแข่งขันเพื่อให้เกิดความได้เปรียบทางการค้า โดยเฉพาะต้นทุน ใครสามารถผลิตสินค้าได้ต้นทุนต่ำคนนั้นก็จะได้เปรียบ การผลิตข้าวของชุมชนโนนยางก็เช่นกัน เพื่อให้ต้นทุนในการผลิตข้าวต่ำ พวกเขาจึงต้องลดการพึ่งพาจากภายนอก โดยเฉพาะปุ๋ย ชาวนาในชุมชนโนนยาง จึงต้องหันมาผลิตปุ๋ย ใช้อุ๋ยเอง แปรแรงงานของตนเองเป็นอาหาร ซึ่งได้ทั้งอาหาร ที่ปลอดภัย โดยไม่จำเป็นต้องไปหาเงินนอกพื้นที่เพื่อมาซื้ออาหารอีกที่หนึ่งแต่ที่นี้ เน้นการหาเงินเหลือ แต่ไม่เน้นหาเงินหลาย (มาก)

นอกจากนี้ กลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ โนนยาง ยังนำระบบการจัดการมาใช้ ทั้งในเรื่องการจัดการในแปลงนาของตนเอง และการจัดการในกลุ่ม เช่นในกรณีของ พ่ออนนท์ จีวราย มีที่นามาก แต่มีแรงงานน้อย และตนเองต้องออกไปนอกชุมชนบ่อยครั้ง เพื่อไปเผยแพร่ความรู้ พ่ออนนท์ นำวิธีการจัดการตนเองมาใช้ โดย ลูกขึ้นมาไถนาตอนกลางคืน รุ่งเช้าก็สามารถไปทำภารกิจอื่นได้ จากนั้นให้ภรรยาเป็นคนดำ หรือบางครั้งเลือกใช้วิธีตกกล้าไปที่ละน้อย ๆ เพื่อป้องกันต้นกล้าบัง (แก่) ขณะที่เกษตรกรส่วนใหญ่ในปัจจุบันไม่ต้องการเป็นชาวนา ต้องการเป็นผู้จัดการนา จึงมักจะพากันทำนาเป็นเร่งรีบ โดยการว่าจ้าง ทั้งการดำ ไถ เก็บเกี่ยว ทำให้ต้นทุนในการทำนา เสียไปโดยเปล่าประโยชน์

จากข้อมูลแสดงให้เห็นว่าหมู่บ้าน โนนยาง สามารถพึ่งตนเองได้ทางเทคโนโลยี ทั้งเทคโนโลยีที่เป็นวัตถุ เช่น พวกอุปกรณ์ในการทำนา และเทคโนโลยีที่ไม่ใช่วัตถุ
 อย่างการจัดการ การแปรรูปผลผลิต การลดต้นทุนการผลิต

เงินออมและหนี้สิน สัดส่วนเงินออมและหนี้สินเป็นตัวชี้วัดที่สำคัญอันหนึ่งของความมั่นคงทางเศรษฐกิจของชุมชน หากชุมชนมีประชากรที่มีหนี้สินสิ้นพันตัว ย่อมไม่สามารถพัฒนา หรือริเริ่มการลงทุนที่จะก่อให้เกิดประโยชน์ทางรายได้ในอนาคตได้ ส่วนเงินออมแสดงให้เห็นถึงโอกาสแห่งการนำมาลงทุนในอนาคต หรือเป็นหลักประกันความมั่นคงทางการเงิน หากมีรายได้ไม่พอกับรายจ่าย ทำให้มีภูมิคุ้มกันตามแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง

จากการศึกษาข้อมูลของโนนยาง พบว่า ชุมชนโนนยางมีความมั่นคงทางเศรษฐกิจอยู่ในระดับสูง โดยเฉพาะในกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ที่ไม่มีค่าใช้จ่ายในด้านที่ไม่จำเป็น มีสัดส่วนเงินออมมากกว่าหนี้สิน และแม้จะมีหนี้สินอย่างกรณี พ่ออนนท์ จิวราย กุ้ยมมาเพื่อซื้อนา และตอนนี้เหลือหนี้อยู่ไม่กี่หมื่นบาท เชื่อว่า จะใช้หนี้ได้หมดในเร็ว ๆ นี้ ส่วนครอบครัวอื่น ๆ แม้ไม่ได้ทำเกษตรอินทรีย์ และมีหนี้สินก็สามารถใช้คืนได้ โดยกรรมการกลุ่มออมทรัพย์ สุนิตย์ แสนสิง กล่าวไว้ว่า “พอถึงกำหนดส่งคืนเงินกู้ออมทรัพย์ ที่สมาชิกในชุมชนกุ้ยมไป ไม่เกินสองวัน สามารถเก็บเงินได้ครบหมด ไม่เคยมีปัญหาหนี้เสีย หรือต้องทวง”

2. ทุนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ป่าชุมชนและป่าสาธารณะ หมู่บ้านโนนยาง มีแหล่งน้ำสาธารณะขนาดใหญ่ถึง 8 แห่ง และมีป่าสาธารณะถึง 4 แห่ง มีพื้นที่หลายร้อยไร่ เช่น ป่าโคกอีตุ้ม มีพื้นที่ 100 ไร่ แม้จะมีคนอ้างความเป็นเจ้าของ แต่ก็ยังไม่มีกรรมสิทธิ์ ที่ชัดเจน โดยชาวบ้านสามารถพึ่งพิงด้านอาหารได้ เป็นอาหารจำพวก เห็ดที่ออกตามฤดูกาล ฟินได้จากป่านี้ ป่าดงบ้านน้อย มีเนื้อที่ 40 ไร่ โคกหนองไคร้ โคกป่าช้า ผู้คนจะไปเก็บเห็ด พวกเห็ดละ โงก เห็ดผึ้ง เห็ดโคน ไข่มดแดง แมงคี่นูน จักจั่น กิ่งก่า โดยครอบครัวที่พอมีเวลาหาอาหารตามธรรมชาติแทบไม่ได้ซื้ออาหารกิน ยกเว้นอยากกินอาหารจำพวกเนื้อ แต่ปัจจุบันคนรุ่นใหม่ขาดภูมิปัญญาที่จะออกหากินอาหารตามธรรมชาติ หรือบางคนหาได้ตามธรรมชาติ แต่กินไม่เป็น จึงต้องนำไปขาย และไปซื้ออาหารอื่น มากินอีกต่อหนึ่ง ในชุมชนโนนยางไม่เฉพาะกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ ส่วนใหญ่ในแปลงนาของแต่ละคน นิยมขุดสระ เพื่อปักปลาดตามธรรมชาติไว้กินในหน้าแล้ง โดยแต่ละแปลง จะมีสระประจำนาของตนเอง 1-2 บ่อ เป็นอย่างน้อย

แหล่งน้ำธรรมชาติ หมู่บ้านโนนยางแม้จะมีแหล่งน้ำขนาดใหญ่จำนวนมาก แต่คนในชุมชนไม่ค่อยได้ใช้ประโยชน์ เพราะส่วนใหญ่มีสระในแปลงนาของตนเองอยู่แล้ว โดยเฉพาะกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ ระบบน้ำมีความสมบูรณ์ในแปลงนาพร้อมอยู่แล้ว จึงไม่ได้ใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำสาธารณะ ยกเว้น แต่ในอดีตที่ผ่านมา ถือว่า แหล่งน้ำธรรมชาติเป็นความมั่นคงด้านอาหารของชุมชน แต่ปัจจุบัน ยังมีบางครอบครัวใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำสาธารณะเพื่อเป็นแหล่งอาหารอยู่ เช่น ครอบครัวของ นายสวาท

ศรีวงศ์ราช ที่บางครั้งจะไปดักปลาในลำห้วย กะหย่อง ห้วยกระโตก และห้วยแสนลึก สามารถประหยัดค่าใช้จ่ายด้านอาหารได้ถึง 2 วัน

ดิน สภาพดินโดยทั่วไปของหมู่บ้าน โนนยาง เป็นดินร่วนปนทราย เมื่อเทียบกับดินของชุมชนคอนม่วง ถือว่าดินที่ชุมชน โนนยางมีความอุดมสมบูรณ์น้อยกว่าที่คอนม่วง แต่เมื่อเกษตรกร รู้จักการบำรุงดิน โดยการปลูกพืชตระกูลถั่วเพื่อเพิ่มธาตุอาหารให้ดิน ใช้ปุ๋ยคอกบำรุงดิน น้ำหมักชีวภาพ ไม่ใช่สารเคมีในแปลงนา ปัญหาดินไม่ดีก็หมดไป ดังที่ บุญกอง สุวรรณเพชร (การสัมภาษณ์ส่วนบุคคล, 4 เมษายน 2553) เล่าถึงขั้นตอนการผลิตปุ๋ยใช้เองว่า

พ่อทำปุ๋ยหมักใช้เอง แม้มันมีวัว ควาย เหมือนคนอื่น เพราะมีแรงงานน้อย แต่พ่อใช้ซี่ไถ่ 100 กระสอบ เศษใบไม้เปียก หรือใบไม้แห้ง กองเป็นชั้น ๆ เอาซี่ไถ่โรยบาง ๆ รดด้วยน้ำหมักให้ชุ่มทิ้งไว้ให้เชื้อราเดินประมาณ 2 เดือนก็นำไปบรรจุกระสอบเตรียมไว้ใช้ในแปลงนา ถ้าเจอเกษตรกรอินทรีย์ตั้งแต่แรก พ่อคงไม่ต้องเร่ร่อนไปหากินที่อื่นจนเกือบเอาชีวิตไม่รอด

3. ทูทางสังคมและวัฒนธรรม ทูทางสังคมและวัฒนธรรมมีบทบาทสำคัญในการพึ่งพาตนเองของคนในชุมชน หากคนในชุมชนอยู่อย่างโดดเดี่ยว ไม่แสวงหาความร่วมมือ ต่างคนต่างทำ ย่อมทำให้ชุมชนมีความอ่อนแอในการแก้ปัญหาด้วยตนเอง และต้องคอยพึ่งพาความช่วยเหลือจากหน่วยงานภายนอกตลอดเวลา สถานะดังกล่าวย่อมทำให้ชุมชนนั้นมีความอ่อนแอและขาดศักยภาพการพึ่งตนเองในด้านต่าง ๆ ลดลง สำหรับศักยภาพทูทางสังคมและวัฒนธรรมของหมู่บ้าน โนนยาง สามารถพิจารณาได้ดังนี้

การเป็นสมาชิกกลุ่ม อาจกล่าวได้ว่าชาวบ้านในชุมชน โนนยาง มีความตื่นตัวในการเข้าร่วม หรือรวมกลุ่มทำกิจกรรมต่าง ๆ ค่อนข้างมาก ทั้งกลุ่มอาชีพที่ริเริ่มจากหน่วยงานรัฐ และกลุ่มอาชีพที่ผู้นำไม่เป็นทางการในชุมชน เป็นผู้ดำเนินการ จากการศึกษาพบว่า หมู่บ้าน โนนยาง มีกลุ่มอาชีพที่สำคัญและยังคงดำเนินการจนถึงปัจจุบัน ได้แก่ กลุ่มร้านค้าชุมชน กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ กลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ กลุ่มแม่บ้าน ซึ่งได้รับรางวัลกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรดีเด่นถึงสองครั้ง เมื่อปี พ.ศ. 2544 และปี พ.ศ. 2552 อย่างไรก็ตามหากพิจารณาในเชิงคุณภาพและประสิทธิผลของการรวมกลุ่มการรวมกลุ่มของคนในชุมชน โนนยาง ถือว่าประสบความสำเร็จ ทั้งกลุ่ม

ที่มาจากผู้นำทางการ อย่างกลุ่มทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ สามารถสร้างรายได้ให้กับสมาชิกเป็นอย่างดี โดยผู้นำกลุ่มทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ กล่าวว่า สามารถสร้างรายได้ให้แก่สมาชิกเดือนละไม่น้อยกว่า 3,000-4,500 บาท กลุ่มนี้ดำเนินงานมา 10 ปี มีลูกค้าตลอด โดยสินค้าขายดี คือ ผ้ามัน ผ้าปูโต๊ะ ที่รองจาน หมอนอิง เป็นต้น

การสืบทอดประเพณีวัฒนธรรม การทำบุญเพื่อทะนุบำรุงพระพุทธศาสนาถือว่าเป็นประเพณีสำคัญ และโดดเด่นของชาวอีสานไม่เฉพาะแต่ชุมชนคอนม่วงเท่านั้น ที่โนนยางก็เช่นกัน ซึ่งประเพณีตามฮีต 12 คอง 14 ได้รับความร่วมมืออย่างพร้อมเพรียงกันมากที่สุด หากเปรียบเทียบกับวัฒนธรรมด้านอื่น ๆ แต่นัยสำคัญของการทำบุญของชาวบ้านมักเป็นไปเพื่อความสุขใจในปัจจุบัน และมีความหวังเพื่อจะได้รับผลบุญมากขึ้น หากมีโอกาสเกิดใหม่ในโลกหน้าตามความเชื่อในกฎสงสารวัฏ ฉะนั้นการทำบุญของชาวบ้านจึงมิได้เชื่อมโยงกับการปฏิบัติในชีวิตประจำวัน ยกเว้นในกลุ่มแกนนำเกษตรอินทรีย์ ที่มองการช่วยเหลือกันเพื่อความสุขใจในปัจจุบัน โดยพวกเขา ยังคงอนุรักษ์ประเพณีลงแขก และร่วมกันอนุรักษ์ ทรัพยากร รวมถึงสรรพชีวิตในแปลงนาว่าเป็นเพื่อนร่วมโลก ดังที่พ่อบุญส่ง มาตขาว สะท้อนถึงการให้ความสำคัญกับชีวิตในแปลงนาของเขาว่า “คนที่หันมาทำเกษตรอินทรีย์ จิตใจจะอ่อนโยน อย่างพ่อ จะไม่จับกบกิน ในช่วงที่มันวางไข่ประมาณช่วงเดือน 5-6 เป็นฤดูที่กบในธรรมชาติจะวางไข่”

4. ทุนทรัพยากรมนุษย์ ทรัพยากรมนุษย์มีบทบาทสำคัญต่อการพัฒนาศักยภาพการพึ่งตนเองของชุมชน เนื่องจากเป็นปัจจัยสำคัญในการขับเคลื่อนและเปลี่ยนแปลงชุมชนไปสู่วิถีของการพึ่งตนเอง หรือคอยพึ่งพาความช่วยเหลือจากผู้อื่น แม้ว่าชุมชนจะมีทุนวัฒนธรรม หรือทรัพยากรธรรมชาติดีเพียงใด แต่ขาดทุนมนุษย์ที่นำเอาศักยภาพเหล่านั้นออกมาพัฒนาให้เกิดประโยชน์ต่อคนในชุมชน ไม่นานทุนต่าง ๆ ซึ่งเคยมีมากมาย ก็จะด้อยค่าและเสื่อมโทรมลงตามกาลเวลา หากที่จะกอบกู้คืนมาได้ดังเดิม

ดังเช่น อคิน ระพีพัฒน์ และบัณฑิต อ่อนคำ (2544, หน้า 166) กล่าวว่า ชุมชนใดจะพึ่งตนเองได้ ผู้นำชุมชนต้องมีจิตสำนึกและสามารถสร้างการมีส่วนร่วมที่หลากหลายมีการทำงานร่วมกันกับผู้อื่น หรือการมีผู้รู้ หรือปราชญ์ชาวบ้านในชุมชน จะทำให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้ และหากมีการบูรณาการความรู้ในท้องถิ่นกับความรู้นอกที่มี ความเหมาะสม ย่อมทำให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้มากกว่าชุมชนอื่น

สำหรับหมู่บ้าน โนนยางแตกต่างไปจากชุมชนอื่น เพราะที่นี่มีการรวมกลุ่มกันของคนในชุมชน เพื่อร่วมกันคิดร่วมกันทำ มีการรวมตัวกันในระดับต่าง ๆ เช่น กลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ ที่มีการรวมตัวกันในหมู่บ้าน ระหว่าง หมู่บ้าน เชื่อมโยงไปยังตำบล อำเภอ จังหวัด และประเทศ จนก่อให้เกิดพลังในการแก้ไข ระบบเศรษฐกิจของตนเอง มีศีลธรรมดี ดังปรากฏในเรื่องการถือกุศลสิ่งมีชีวิตในแปลงนา หรืออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติไม่ให้ถูกทำลายไป มีกระบวนการวิจัย เพื่อหาคำตอบที่สอดคล้องกับบริบทของตนเอง เพื่อนำไปสู่การแก้ไขปัญหาที่ตนเองประสบ เช่น การผลิตข้าวจากเดิมที่มีราคาต่ำ และต้นทุนการผลิตสูง แต่เมื่อพวกเขาลุกขึ้นมาสืบหาคำตอบที่เจอพบว่า การอนุรักษ์เมล็ดพันธุ์ข้าวพื้นเมือง และการเก็บเมล็ดพันธุ์ของตนเองเท่านั้นถึงจะเป็นทางรอดของชาวนาไทย

บทบาทผู้นำ ผู้นำถือเป็นทุนมนุษย์ที่สำคัญยิ่งในการส่งเสริมและขับเคลื่อนคนในชุมชนได้ตระหนักถึงปัญหา และแสวงหาหนทางแก้ไขร่วมกัน กรณีหมู่บ้าน โนนยาง แกนนำกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ ส่วนใหญ่มักจะเป็นกลุ่มคนที่มีความเป็นผู้นำในชุมชน เช่น อสม. กรรมการกลุ่มออมทรัพย์ กรรมการกองทุนสวัสดิการชุมชน ผู้ใหญ่บ้าน ด้วยความเป็นผู้นำ จึงทำให้สามารถตัดสินใจ ทดลองความคิดและความรู้ใหม่ ๆ มีความสนใจใฝ่รู้ เป็นตัวของตัวเอง สามารถเชื่อมโยงองค์ความรู้นอกชุมชนที่เหมาะสม จนสามารถยกฐานะคุณภาพชีวิตของคนในชุมชนให้ดีขึ้น คุณลักษณะเช่นนี้จึงเป็นปัจจัยเอื้อให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้

จากการศึกษาสามารถสรุปสถานภาพทุนมนุษย์ของหมู่บ้าน โนนยาง ได้ดังนี้ (ดูตาราง 4)

ตาราง 4

ทุนมนุษย์และภูมิปัญญาท้องถิ่นของหมู่บ้านโนนยาง

บุคคล	ภูมิปัญญา หรือองค์ความรู้
นายบุญส่ง มาตขาว	มีความเป็นผู้นำสูง ผู้ประสานองค์กรภายนอกชุมชน
นายถาวร พิลาน้อย	เชี่ยวชาญพันธุ์กรรมข้าว และผัก ผลไม้
นายสนธิ ทองน้อย	เพาะเห็ด เพาะกบ เพาะปลา
นายบุญกอง สุวรรณเพชร	แต่งผญา ขยายพันธุ์พืช ผลิตโรงสีมือ
นายทวี เสนาพรหม	ทำเกษตรทฤษฎีใหม่
นายอนนท์ จีวราย	ตอน คิดตา ปักชำพันธุ์พืช ผลิตโรงสีมือถือ
นายอรุณ หวางค์	จัดกระบวนการเรียนรู้ สมุนไพร ประสานงาน
นายเริ่ม ชูรัตน์	เลี้ยงกบ เลี้ยงปลา จัดการแปลงนาขนาดเล็กได้อย่างมีประสิทธิภาพ อสม. ดีเด่น
นายทิพพาพร ยอดผา	ผู้นำทางการ อสม. ดีเด่น

กล่าวโดยสรุป หมู่บ้านโนนยางมีปัจจัยที่ส่งเสริมศักยภาพการพึ่งตนเองโดยรวมสูงกว่าหมู่บ้านคอนม่วง ดังสรุปได้ ตามตาราง 5

ตาราง 5

เปรียบเทียบปัจจัยส่งเสริมการพึ่งตนเองของ 2 ชุมชน

ปัจจัยส่งเสริมศักยภาพการพึ่งตนเอง	หมู่บ้านคอนม่วง	หมู่บ้านโนนยาง
ภูมิหลังและพัฒนากิจการชุมชน	ได้รับการช่วยเหลือและหยิบยื่นให้จากหน่วยงานภาครัฐ มาโดยตลอด ขาดการกระตุ้นจากองค์กรพัฒนาเอกชน เป็นชุมชนที่ให้ความร่วมมือกับภาครัฐเป็นอย่างดี ขาดการกระตุ้นจี้จอร์นในการเปลี่ยนแปลงชุมชน แม้ว่าจะเผชิญกับปัญหาต่าง ๆ	ได้รับการกระตุ้นจากองค์กรภายนอกสูงกว่า มีการเรียนรู้ปัญหาของการทำเกษตรตามกระแสหลัก มีความตื่นตัวทางการเมือง เข้าร่วมกับสมาชิกคนจน ในการประท้วงนโยบายรัฐ
ทุนทางเศรษฐกิจ	เน้นการพึ่งพารายได้จากการขายข้าวและลูกหลานส่งมาให้ มีภาระหนี้สินที่ไม่ก่อให้เกิดรายได้สูงกว่า	แม้มีการพึ่งพารายได้จากทำเกษตรแต่มีลักษณะ ผสมผสานมากกว่า และมีอำนาจในการต่อรองสูงกว่า แม้ว่าจะมีหนี้สิน แต่ก็เป็นหนี้สินที่คิดว่าจะก่อให้เกิตรายได้ในอนาคต
ทุนทางสังคม/วัฒนธรรม	มีข้อเด่นในเรื่องทุนวัฒนธรรม แต่การรวมกลุ่มยังไม่มี ประสิทธิภาพเท่าที่ควร คำนึงถึงผลประโยชน์ที่ได้รับ ตามมาเป็นสำคัญ	ทุนทางวัฒนธรรมไม่แตกต่างกัน มีการรักษาประเพณี ตามแบบคนภาคอีสาน แต่มีการรวมกลุ่มและเครือข่าย เหนียวแน่น มีพลังในการขับเคลื่อนสูงกว่า
ทุนทรัพยากรมนุษย์	ประชาชนชาวบ้านและผู้นำทางความคิดแทบไม่มี ส่วนใหญ่ เป็นผู้นำทางพิธีกรรมและวัฒนธรรม	มีจำนวนประชาชนชาวบ้านสูงกว่า มีการเรียนรู้ ตลอดเวลา สะสมองค์ความรู้และเผยแพร่ไปสู่บุคคล รอบข้าง

ตาราง 5 (ต่อ)

ปัจจัยส่งเสริมศักยภาพการพึ่งตนเอง	หมู่บ้านคอนมวง	หมู่บ้านโนนยาง
ทุนทรัพยากรธรรมชาติ/สิ่งแวดล้อม	มีป่าสาธารณะ/ชุมชนสมบูรณ์สูงกว่า ไม่ขาดแคลนน้ำ	ป่าสาธารณะเสื่อมโทรมมากกว่า แต่มีการอนุรักษ์
ในการเกษตร	มีน้ำชลประทานพร้อมดื่มตลอดเวลา	ค้นไม่ตามหัวไร่ปลายนานำแก้ปัญหาเรื่องน้ำโดยการขุด-
สภาพดินมีความอุดมสมบูรณ์มากกว่า	สภาพดินมีความอุดมสมบูรณ์มากกว่า	บ่อขนาดใหญ่ให้เพียงพอกับความต้องการ สภาพดิน
		เป็นดินทรายสูงกว่า

บทเรียน และกระบวนการพัฒนาชุมชนสู่การพึ่งตนเอง

ผลของการศึกษาเปรียบเทียบระหว่างสองชุมชนที่มีสภาพวิถีดำเนินชีวิต คล้ายคลึงกัน ประสบวิกฤติของการพัฒนาประเทศเหมือนกัน แต่ด้วยกระบวนการเรียนรู้ และการแก้ปัญหาแตกต่างกันได้ทำให้ชุมชนหนึ่งพัฒนาตนเองไปสู่การเป็นชุมชนแห่ง การพึ่งตนเองได้สูงกว่า คังกรณีหมู่บ้าน โนนยาง ขณะที่อีกชุมชนเป็นฝ่ายตั้งรับกับปัญหา นานัปการที่เข้ามาในชุมชน และยังมียึดถือแนวการแก้ไขปัญหาแบบดั้งเดิมคือการรอคอย การแก้ปัญหาหรือความช่วยเหลือจากภาครัฐ ดังนั้นการสังเคราะห์บทเรียนการพัฒนา ของทั้งสองหมู่บ้านจะช่วยให้เกิดความเข้าใจและสามารถนำไปเป็นต้นแบบของ การพัฒนาเพื่อการพึ่งตนเองแก่ชุมชนอื่นต่อไป

การศึกษานี้ได้ใช้วิธีการจัดเวทีชุมชนเป็นเครื่องมือให้การเก็บข้อมูล และ การสังเคราะห์บทเรียนร่วมกันระหว่างสองชุมชน การถ่ายทอดประสบการณ์จากแกนนำ- หมู่บ้าน โนนยาง ได้ช่วยสร้างความเชื่อมั่น และความจำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงชุมชนไปสู่ การพึ่งตนเอง เพื่อให้ชุมชนอยู่รอดได้ท่ามกลางกระแสโลกาภิวัตน์ในปัจจุบัน โดย การจัดเวทีชุมชนได้ดำเนินการจัดขึ้นเมื่อวันที่ 2-3 พฤษภาคม พ.ศ. 2553 ณ ศูนย์การ- เรียนรู้บ้านดิน หมู่บ้านคอนม่วง ซึ่งสามารถได้ข้อสรุปและการเรียนรู้แนวทางการพัฒนา แบบพึ่งตนเองของชุมชนได้ดังนี้

อุปสรรคของการพัฒนาชุมชนสู่การพึ่งตนเอง กรณีหมู่บ้านคอนม่วง

1. ปัจจัยเรื่องความคิด หรือกระบวนการทัศน์ เกี่ยวกับศักยภาพของตนเอง ว่าสามารถ ที่จะเปลี่ยนแปลงชีวิตความเป็นอยู่ให้ดีขึ้นได้ โดยไม่จำเป็นต้องรอคอยให้หน่วยงานใด หรือบุคคลใดมาช่วยเหลือ ซึ่งกระบวนการทัศน์ ในการพึ่งตนเองนี้ ยังรวมไปถึง เชื่อมั่นใน การกระทำของตนเอง ซึ่งจากการสังเกต และสอบถามเชิงลึกพบว่า ชุมชนคอนม่วง รับรู้ ถึงวิธีการพึ่งตนเอง ไม่ว่าจะเป็นการลดรายจ่ายในครอบครัว การเพิ่มรายได้ หรือ การลดการพึ่งพาปัจจัยภายนอก รวมถึงการได้รับความรู้จากการไปศึกษาดูงาน จนสามารถ นำมาปฏิบัติในแปลงเรียนรู้ของชุมชนได้ แต่พวกเขาก็ยังไม่นำเอาองค์ความรู้ที่ได้เข้าไป ใช้ในวิถีชีวิตปัจจุบัน ซึ่งปัญหาเหล่านั้น มาจากกระบวนการทัศน์ ยังไม่เปลี่ยนนั่นเอง

2. ปัจจัยด้านเศรษฐกิจ โดยเฉพาะปัญหาหนี้สิน จากการสอบถามถึงการหันมาพึ่งตนเอง โดยเริ่มตั้งแต่การทำให้บริเวณบ้านของตนเองเป็นแหล่งผลิตอาหาร ผู้ถูกสัมภาษณ์ กลับให้เหตุผลว่า ยังมีหนี้ที่ต้องชำระ ไม่สามารถรอรายได้จากการผลิตสินค้าที่ตนเองปลูกได้ โดยลักษณะสำคัญในการจะเป็นบุคคลที่จะพึ่งตนเองได้ ต้องปรับวิถีชีวิตอยู่แบบเรียบง่าย ไม่วิ่งตามกระแสบริโภคนิยม ดังที่ผู้ให้ข้อมูลรายหนึ่งสะท้อนปัญหาในครอบครัวว่า “สามีไม่ชอบไปทำงาน ไปทำวันหนึ่งหยุดไป 2 วัน ส่วนลูกถ้าไม่ได้เงินไปโรงเรียนก็จะหาเรื่องขาดเรียน และยังมีหนี้รถต้องผ่อนชำระทุกเดือน ที่ซื้อเพราะต้องใช้เป็นพาหนะไปทำงานในเมือง ซื้อมาหลายคันแล้วแต่โดนยึดหมดเพราะไม่มีเงินส่งงวด”

กรณีปัจจัยด้านเศรษฐกิจ โดยเฉพาะปัญหาหนี้สิน ยังตรงกับงานวิจัยของ นันทิยา หุตานุกัฏ และณรงค์ หุตานุกัฏ (2547) ที่พบว่า การมีหนี้เป็นทั้งปัจจัยเอื้อและอุปสรรค หากเกษตรกรรายนั้นประสบปัญหาหนี้สินจำนวนมาก หรือมีความเร่งรัดในการชำระคืนสูง แต่ไม่มีทางเลือกในการชำระคืน ยกเว้นมีหนี้สิน แต่ไม่เร่งรัด และไม่ชำระหนี้ร้อน เป็นหนี้ที่กู้ยืมมาลงทุน กรณีนี้ปัญหาหนี้จะทำให้เกษตรกร หันมาพึ่งตนเอง โดยเฉพาะการรู้จักลดรายจ่าย เพิ่มรายได้ให้กับครอบครัว

3. ปัจจัยด้านผู้นำ และการมีส่วนร่วมของคนในชุมชน อकिन ระพีพัฒน์ และ บัณฑิต อ่อนคำ (2544, หน้า 167) ชี้ว่า ปัจจัยที่จะทำให้ชุมชนเข้มแข็ง หรือพึ่งตนเองได้ ต้องมีผู้นำชุมชน ที่มีจิตสำนึก และเกิดการมีส่วนร่วมของการนำ ที่หลากหลาย มีการแบ่งขอบเขตความรับผิดชอบตามประสบการณ์ ความถนัดและทำงานร่วมกัน ไม่ใช่ผู้นำเดี่ยว หรือในงานวิจัยของ นันทิยา หุตานุกัฏ และณรงค์ หุตานุกัฏ (2547) พบว่า เกษตรต้นแบบส่วนใหญ่ มักเป็นกลุ่มคนที่เป็ผู้นำในเรื่องต่าง ๆ ของชุมชนตลอดมาจนกระทั่งปัจจุบัน เช่น เป็นกรรมการหมู่บ้าน อสม. กรรมการกลุ่มออมทรัพย์ และมักเป็นที่ปรึกษาในเรื่องต่าง ๆ ของชุมชน ในกรณีชุมชนคอนม่วง ยังไม่มีผู้นำ ทั้งแบบทางการ และไม่เป็นทางการที่จะสามารถเป็นแบบอย่างให้กับคนในชุมชนได้ ดังเสียงสะท้อนของผู้สัมภาษณ์ท่านหนึ่งได้สะท้อนว่า “ผู้ใหญ่บ้านยังใหม่ ยังขาดภาวะผู้นำ โดยเฉพาะการสื่อสารยังขาดความชัดเจน แต่ยินดีที่จะให้โอกาส”

นอกจากขาดผู้นำคอนม่วง ยังได้รับอิทธิพลของกระแสการพัฒนา ที่คนหนุ่มสาว เมื่อเรียนจบก็จะเข้าไปทำงานในเมือง ปล่อยให้พ่อแม่ทำนาอยู่ที่บ้าน หากมีลูกก็จะส่งมาให้พ่อแม่เลี้ยงดู ทำให้หมู่บ้านจึงมีแต่เด็ก สตรี และคนชรา ชุมชนจึงขาดพลังที่จะริเริ่มโครงการ หรือกิจกรรมที่เป็นประโยชน์ในชุมชนประสบผลสำเร็จได้ยาก เพราะแต่ละครอบครัวต่างมีภาระ นานัปการ ขาดเวลา ขาดแรงงาน ด้วยเหตุนี้ ชาวบ้านจึงรอคอยโครงการ หรือความช่วยเหลือจากราชการเป็นหลักซึ่งมักไม่ต่อเนื่อง มาเป็นระยะตามงบประมาณที่ได้รับ หรือแม้จะมีงบประมาณมากมาย แต่ก็ขาดการบูรณาการจากหน่วยงานของรัฐเอง ทำให้โครงการต่าง ๆ ไม่เชื่อมโยงกัน ขณะที่ปัญหาชาวบ้านยังมีเพิ่มมากขึ้นตามสภาพของสังคมใหม่ ๆ อาทิ วัยรุ่นตีกัน การมีเพศสัมพันธ์ก่อนวัยอันควร

4. ปัจจัยด้านการเรียนรู้ เป็นปัจจัยสำคัญในการนำพาให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้ โดยเฉพาะการเรียนรู้ ที่ต่อยอดภูมิปัญญาเดิมของเกษตรกรเอง โดยในงานวิจัยของ นันทิยา หุตานุวัตร และณรงค์ หุตานุวัตร (2547) พบว่า การมีแบบอย่างเกษตรกรที่ยั่งยืนในชุมชน ทำให้คนอื่นในชุมชนได้คิดตาม ทำตาม และทำให้เห็นผลเป็นรูปธรรม การทำตามจึงจะเกิดขึ้น การอบรมศึกษาแลกเปลี่ยนดูงานทำให้เกิดการเห็นสังคมกว้างขึ้น การทดลองปฏิบัติ หลังจากได้เห็นแบบอย่าง โดยการไปดูงาน ได้แลกเปลี่ยนประสบการณ์ ได้ฝึกอบรมมาแล้ว บุคคลนั้นต้องลงมือทดลองทำด้วยตนเอง กรณีชุมชนคอนม่วงยังขาดการเรียนรู้ และต่อยอดจากภูมิปัญญาเดิม คอยรับแนวความคิดพัฒนาจากหน่วยงานภาครัฐที่เข้ามาส่งเสริมการเกษตรแผนใหม่ ซึ่งตรงกันข้ามกับประสบการณ์ของเกษตรกรในชุมชนโนนยางที่ได้ทดลอง เลี้ยงกบ เลี้ยงปลา ปลูกพืช เลี้ยงสัตว์ ล้มเหลวก็หลายครั้งกว่าจะประสบผลสำเร็จ ตามที่ได้ไปศึกษามา ซึ่งการได้ทดลองทำทำให้เกิดองค์ความรู้ของตัวเอง มีความมั่นใจ ในแนวทางที่ตัดสินใจ ที่สำคัญเพื่อพิสูจน์สิ่งที่ได้เรียนรู้ว่า สามารถแก้ปัญหาที่ประสบได้จริงหรือไม่ ก่อนเลือกรับแนวทางนั้น โดยไม่มีข้อสงสัย

ปัญหาอุปสรรคของการพัฒนาตามแนวการพึ่งตนเองของหมู่บ้านโนนยาง

แม่หมู่บ้าน โนนยางจะมีการพัฒนาชุมชนไปสู่การพึ่งตนเองในระดับหนึ่ง แต่ก็มีได้หมายความว่า จะไม่ประสบปัญหา และปัญหาเหล่านั้นอาจมีลักษณะแตกต่างจาก

ชุมชนคอนมวง และจะเป็นบทเรียนสำคัญของชุมชนที่กำลังพัฒนาไปสู่การพึ่งตนเอง
 ดังสรุปได้ ดังนี้

1. ปัจจัยด้านทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไปจน
 ยากจะควบคุม ส่งผลให้ผลผลิตในแปลงนาเกิดความเสียหาย แม้ว่าในแปลงนาของ
 เกษตรกรที่ทำเกษตรอินทรีย์ จะมีความหลากหลายในแปลงนา และแต่ละกิจกรรมที่
 เกิดขึ้นถูกออกแบบเพื่อให้เกื้อกูลกัน เช่น รูปแบบ ทำนา เลี้ยงกบ เลี้ยงปลา ปลูกผัก
 แต่ถ้าหากสภาพแวดล้อม เช่น อากาศร้อนจัด หรือเกิดความแห้งแล้ง แม้ว่าจะสำรอง
 การใช้น้ำไว้ในแปลงมากเพียงใด ถ้าสภาพแวดล้อมเริ่มเลวร้ายลงไปทุกที เกษตรกรเหล่านี้
 ยอมรับว่า ได้รับผลกระทบต่อการพึ่งตนเองเช่นกัน เพราะทำให้ผลผลิตทางการเกษตร
 เสียหาย ดังเกษตรกรท่านหนึ่งสะท้อนว่า “อย่างปีที่แล้ว (2552) เรื่อยมาจนถึงปีนี้ เกิด
 ภาวะแล้งจัดอากาศร้อน ปลาที่เกิดตามธรรมชาติในแปลงนา ตัวไม่โต แม้จะล้วงเลยเวลา
 มาจนถึงฤดูเก็บเกี่ยวแล้วก็ตาม หรืออย่างผักที่ปลูกไว้ในแปลงนาก็ให้ผลผลิตได้ไม่ดี
 เท่าที่ควร”

2. ปัจจัยการขาดบุคลากรไปทำงานในพื้นที่อย่างต่อเนื่อง ทำให้การขยายการทำ
 เกษตรอินทรีย์ เป็นไปอย่างล่าช้า แม้ว่าแนวทางการพึ่งตนเองโดยการหันมาทำเกษตรกรรม
 แบบยั่งยืน จะเป็นทางออกของเกษตรกร แต่ก็ยังไม่มีเกษตรกรในชุมชนเข้ามาร่วม
 มากนัก โดยจากการถอดบทเรียนของกลุ่มปราชญ์ชุมชน โนนยางพาว มีสาเหตุมาจาก
 ขาดบุคลากรที่จะไปทำความเข้าใจกับเกษตรกรและขับเคลื่อนในพื้นที่ทำงานกับชาวบ้าน
 อย่างต่อเนื่อง เพราะส่วนใหญ่เกษตรกร ยังมีความกังวลใจว่า การทำเกษตรอินทรีย์
 ยุ่งยากต้องมีการลงบันทึก ปัจจัยการผลิตทุกขั้นตอน นอกจากนี้ยังต้องมีการพบปะ
 หรือเข้าอบรม ไปศึกษาดูงาน หรือไปเป็นวิทยากรรับเชิญในพื้นที่อื่น ๆ อยู่บ่อย ๆ อาจไม่
 สะดวกสำหรับบางครอบครัว จึงยังไม่ตัดสินใจเข้าร่วมเป็นเกษตรอินทรีย์

3. ปัจจัยขาดการบูรณาการของแผนงานจากหน่วยงานราชการ กล่าวคือ
 การทำงานภาครัฐยังขาดการบูรณาการแผนงานระหว่างกระทรวง ทำให้ทิศทางการทำงาน
 ไม่สอดคล้องกัน และบางหน่วยงาน ยังทำงานในลักษณะสั่งการจากเบื้องบน ทำให้
 เป้าหมายไม่สอดคล้องกับความต้องการของท้องถิ่น ส่งผลให้ การขยายเกษตรอินทรีย์
 เกิดผลกระทบ ขาดความต่อเนื่องไปด้วย

กระบวนการพัฒนาศักยภาพพึ่งตนเองของชุมชน

จากการศึกษาวิจัยครั้งนี้และการจัดเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ สามารถสรุปกระบวนการพัฒนาชุมชนไปสู่การพึ่งตนเองได้ ควรมีกระบวนการสำคัญดังต่อไปนี้

1. กระบวนการวางแผน เพื่อเตรียมความพร้อมของชุมชน เช่น การมีแผนแม่บทของชุมชน ทั้งแผนระยะสั้น แผนระยะยาว เพื่อนำไปปฏิบัติให้เกิดเป็นรูปธรรม เสรี พงศ์พิศ และวิจิต นันทสุวรรณ (2545) โดยคนในชุมชนร่วมกันคิดและร่วมกันทำ เพื่อสร้างเป็นวาระของหมู่บ้าน อันจะใช้เป็นแผนที่นำทางไปสู่จุดหมายของการพึ่งตนเอง โดยกระบวนการในการวางแผน ดำเนินการ ผ่านทางกิจกรรม กระตุ้นจิตสำนึก การพึ่งตนเอง เพื่อเปลี่ยนกระบวนทัศน์ หรือแนวความคิดของคนในชุมชน ให้สามารถนำศักยภาพในตัวเองออกมาใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุด การให้ความรู้ หรือการไปดูงาน หรือมีองค์กรจากภายนอกมาให้ความรู้ ดังที่ นันทิยา หุตานูวัตร และณรงค์ หุตานูวัตร (2547) ชี้ว่า กระบวนทัศน์จะเกิดการปรับเปลี่ยนได้ด้วยการเรียนรู้และการลงมือปฏิบัติ กระบวนทัศน์จะไม่เปลี่ยนด้วยความรู้หรือความเชื่ออย่างเดียว แต่ต้องมีการกระทำ และแม้ว่าจะมีผลรูปธรรมทางเกษตรกรรมยั่งยืนแล้ว ยังต้องมีการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตให้สอดคล้องกับความเชื่อและวิถีการผลิตอีกด้วย และยังคงยึดมั่นในการทำเกษตรกรรมยั่งยืน ไม่ว่าจะมีการสนับสนุนจากหน่วยงานใดหรือไม่ หรือเมื่อประสบปัญหาใด ๆ ก็พยายามแก้ไขปัญหา ไม่ทอดทิ้งง่าย ๆ เช่นกรณีชุมชน โนนยาง จะขยายเกษตรอินทรีย์ มีการวางแผนอย่างเป็นขั้นตอน เช่น มีอาสาสมัครทำงานในพื้นที่ มีการฝึกอบรมเชิงกระบวนการ ผ่านศูนย์ปราชญ์ และมีเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกซึ่งเป็นองค์กรพัฒนาเอกชน เป็นหน่วยงานทำหน้าที่ให้ข้อมูล ที่จะส่งผลกระทบต่อเกษตรกร หรือนำองค์ความรู้ความเคลื่อนไหวใหม่ ๆ มาแจ้งให้เกษตรกรในชุมชนรับทราบ

และในงานวิจัยของ สัญญา สัญญาวิวัฒน์ (2544) เสนอวิธีการสร้างขีดความสามารถพึ่งตนเองไว้ 5 ขั้นตอนประกอบด้วยกิจกรรมสำคัญ 5 ประการ หนึ่งในจำนวนนี้ คือ การวิเคราะห์หมู่บ้าน คือรู้จักและเข้าใจหมู่บ้าน ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นเพราะนี่คือขั้นตอนแรก ๆ ของการสร้างขีดความสามารถในการพึ่งตนเอง โดยสิ่งที่ควรนำมาวิเคราะห์ คือ เทคโนโลยีหมู่บ้าน เศรษฐกิจหมู่บ้าน ทรัพยากรหมู่บ้าน จิตใจคนในหมู่บ้าน และสังคมวัฒนธรรมของคนในหมู่บ้าน เมื่อวิเคราะห์ด้านต่าง ๆ ของหมู่บ้าน

เสร็จแล้ว ก็จะทำให้รู้จักอ่อนจุดแข็งของหมู่บ้าน สามารถแก้ไขปัญหาพัฒนาได้ถูกจุด กรณีของ ชุมชน โนนยาง ซึ่งพ่อบุญส่ง มาตขาวได้สะท้อนถึงความเป็นมาของตนเองและ สมาชิกในกลุ่มว่า “พื้นที่กุดชุมเป็นพื้นที่เคลื่อนไหวก่อนของพรรคคอมมิวนิสต์มาก่อน เมื่อ การเมืองเปลี่ยนไปคนที่เคยทำงานมวลชนในพื้นที่ ไม่อยากเสียมวลชนไป จึงหา กิจกรรมมาดำเนินการต่อ ช่วงนั้นกระแสการพึ่งตนเองกำลังมาแรง คนที่เคยเคลื่อนไหว จึงชูประเด็นนี้ขึ้นมา”

โดยในต้นทศวรรษ 2530 แนวคิดหลักของการพัฒนาชนบทมี 4 เรื่อง คือ การพึ่งตนเอง การมีส่วนร่วม การมีองค์กรชาวบ้าน และวัฒนธรรมชุมชน จึงก่อเกิดเป็น ชมรมหมอยาพื้นบ้าน และผู้สนใจสมุนไพรอำเภอกุดชุม ก่อนจะขยายออกไปในหลาย กิจกรรม เช่น โรงเรียนข้าวชุมชนชมรมรักษารัฐธรรมนูญ โครงการเห็ดอยู่เห็ดกิน เบี้ยกุดชุม จนกระทั่งมา เป็นเกษตรอินทรีย์ หรือเกษตรพึ่งตนเองในปัจจุบัน (นันทิยา หุตานุวัตร และณรงค์ หุตานุวัตร, 2547) แต่การเคยเป็นพื้นที่เคลื่อนไหวก่อน ก็ไม่ใช่ปัจจัยชี้ขาดว่า ชุมชนนั้นจะสามารถนำไปสู่การพึ่งตนเองได้หรือไม่ แต่ขึ้นอยู่กับ การรู้จักวิเคราะห์ หมู่บ้านของตนเอง เพื่อให้ทราบจุดอ่อนจุดแข็ง ก่อนที่จะนำมากำหนดกระบวนการ-วางแผนชุมชน และดำเนินกิจกรรมที่จะส่งเสริมการพึ่งตนเองของชุมชนอย่างต่อเนื่อง

2. กระบวนการเรียนรู้และลงมือปฏิบัติ เมื่อรู้จักจุดอ่อนจุดแข็งของหมู่บ้าน กระบวน การต่อไป ที่จะนำไปสู่การพึ่งตนเองคือ การนำความรู้ที่ได้ไปลงมือปฏิบัติ เพื่อให้เกิดความชำนาญ และพิสูจน์ความรู้ที่ได้มา สามารถแก้ไขปัญหาลงในสิ่งที่ชุมชน ประสบได้จริงหรือไม่ ซึ่งกระบวนการ การพัฒนาศักยภาพพึ่งตนเองของชุมชน โนนยาง พบว่า เกษตรกรในชุมชนนี้ ได้พยายามที่ค้นหาความรู้ ทั้งจากในชุมชนของตนเอง และ จากนอกชุมชน เพื่อหาแนวทางที่จะนำไปสู่วิถีการดำรงชีวิตแบบดั้งเดิมหลังจากได้ทิ้ง รากเหง้านี้ไปนาน เพราะก่อนที่จะขยายไปสู่คนอื่นได้ ต้องทำเป็นแบบอย่างดังที่ เกษตรกรท่านหนึ่งได้กล่าวไว้ว่า

ลองเอากบ เอาปลามาเลี้ยง เริ่มแรกทำ 4-5 บ่อก่อน เรียนรู้ด้วยตัวเอง แรก ๆ ลูกปลา ลูกกบตายหมด เพราะให้อาหารมากไป แต่ไม่ลดละความพยายาม ไม่เครียด เพราะถือว่า ได้เรียนรู้ให้เห็นแจ้ง เห็นจริง และต่อมาก็ทำได้สำเร็จ ปลา กบ เหลือกิน มาตลอด เอาไปแลกสิ่งของกับสมาชิกในกลุ่ม เหลือจึงขาย

ข้อสรุปนี้ยังตรงกับงานวิจัยของ นันทิยา หุตานูวัตร และณรงค์ หุตานูวัตร (2547) พบว่า ความเชื่อและกระบวนคิด ในการพึ่งตนเอง เกิดขึ้นโดยผ่านทาง การลงมือปฏิบัติ จนเกิดความมั่นใจ ซึ่งแนวความคิดพึ่งตนเอง ไม่ใช่ความเชื่อใหม่ แต่เป็นความเชื่อ ที่หลงเหลือ จากสำนักของเกษตรกร ในท่ามกลาง การเปลี่ยนแปลงของชุมชนในชนบท เป็นความเชื่อในวิถีชีวิต ปู่ ย่า ตา ยาย พ่อ แม่ ดังที่พ่อบุญส่ง มาตขาว กล่าวไว้ถึงการหันมา เปลี่ยนวิธีการผลิตไปสู่การพึ่งตนเองในรูปแบบเกษตรอินทรีย์ว่า

ล้มเหลวจากการทำเกษตร เชิงเดี่ยว ซึ่งทำมาตั้งแต่ปี 2532 อยู่ในวังวนของ พิษเศรษฐกิจเชิงเดี่ยวมาตลอด 32 ปี ไม่มีอะไรดีขึ้น มีแต่หนี้มากขึ้น ใช้จ่ายมากขึ้น สุขภาพแย่ลง ระหว่างนี้ ก็หวนนึกถึงสมัยเด็ก ที่เราทำนา พ่อแม่ก็ไม่เคยใช้สารเคมี พึ่งพาธรรมชาติตลอด

ส่วน ถาวร พิลา น้อย (การสัมภาษณ์ส่วนบุคคล, 4 เมษายน 2553) ได้สะท้อน เสียงก่อนที่จะตัดสินใจมาทำเกษตรแบบพึ่งตนเอง หรือเกษตรอินทรีย์ว่า

จุดเปลี่ยนที่หันมาทำเกษตรแบบพึ่งตนเอง เพราะในปี 2539 เกิดปัญหาภัยแล้งมาก ทำนาข้าวไม่พอกิน ประกอบกับช่วงนั้นแพ้ยางาแมลง ที่ตนเองเอาไปฉีดผัก ซึ่งปลูกขายเป็นรายได้ครอบครัว จำได้ว่าขายได้เงินมา 700 บาท แล้วเอาไป ซื้อข้าวกิน หิวข้าวที่ซื้อมา ยังบ่เนื่อง (เขามาก) การซื้อข้าวกินมันทรมาณมาก ซื้อข้าวกลีมันได้น้อย เวลานึ่งเสร็จให้ลูกกินอ้มก่อน พ่อกับแม่ถึงจะได้อิ่ม สมัยพ่อแม่เราไม่เคยอดข้าว เพราะพอข้าวหมดจะมีข้าวใหม่มาให้กิน ได้ทันเวลาพอดี

ซึ่งการที่คนในชุมชน โนนยาง ได้ลงมือปฏิบัติ เพื่อค้นหาองค์ความรู้ด้วยตัวเอง ยังตรงกับเงื่อนไข ตามแนวปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ที่ทรงพระราชทานไว้ ใน 3 คุณลักษณะ 2 เงื่อนไข ในที่นี้คือเงื่อนไขความรู้ คือ มีความรู้เกี่ยวกับวิชาการต่าง ๆ อย่างรอบด้าน เพื่อใช้เป็นพื้นฐาน ในการนำความรู้ไป ประกอบอาชีพ ตรงกับข้อสรุปในงานวิจัย ตัวแบบ TERMS ของ สัจญา สัจญาวิวัฒน์ (2544) ที่ว่าชุมชนที่ถือว่าเป็นชุมชนที่พึ่งตนเองได้ ต้องสามารถพึ่งตนเองได้ทางเทคโนโลยี ซึ่งการพึ่งตนเองได้ทางเทคโนโลยีของชุมชน โนนยาง คือการรู้จักลดต้นทุนการผลิต

การเป็นเจ้าของและพัฒนาเมล็ดพันธุ์ข้าว การมีความมั่นคงด้านอาหาร การรู้จักวางแผน และแปรรูปผลผลิต จนทำให้พวกเขาสามารถบรรลุวัตถุประสงค์ตามที่ต้องการ

3. กระบวนการสร้างผู้นำและรวมตัวกันเป็นเครือข่าย แนวคิดของ ชุมชนเข้มแข็งของ ประเวศ วะสี (2539) กล่าวว่า ชุมชนใดจะเป็นชุมชนเข้มแข็ง ต้อง มีการรวมตัวกันในรูปแบบต่าง ๆ เพื่อร่วมกันคิดร่วมกันทำ ซึ่งการรวมตัวกันในระดับต่าง ๆ จะเกิดให้เกิดประชาสังคม ซึ่งจะส่งผลไปแก้ไขระบบเศรษฐกิจ การเมืองดี ศิลธรรมดี และลักษณะสำคัญของชุมชนเข้มแข็ง คือ ต้องมีเครือข่าย ในหมู่บ้าน ในตำบล อำเภอ จังหวัด ประเทศ องค์กรพัฒนาเอกชน ดังเช่นที่ชุมชน โนนยาง การก่อกำเนินขึ้นของสิ่งต่าง ๆ ล้วนมาจากความคิดของผู้ที่มีความเป็นผู้นำและมีการรวมตัวกันของคนที่มีแนวคิดเหมือนกัน เช่น ที่มาของ มิโรงสีของชมรมรักษารัฐธรรมนูญ เป็นผู้นำซื้อข้าว จากกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ในชุมชน โนนยาง ก็เกิดจากผู้นำที่ไม่เป็นทางการ ที่ได้รับบทเรียนจากการไม่ได้รับความเป็นธรรมในการจำหน่ายข้าวให้กับพ่อค้า หรือแม่ กระทั่งการตัดสินใจเข้าสู่กระบวนการเกษตรกรอินทรีย์ หรือเกษตรกรพึ่งตนเอง ก็เพราะเห็นตัวอย่างของแกนนำ และเมื่อเกิดการรวมกลุ่มกันแล้ว ยังทำให้มีการแลกเปลี่ยนความรู้ จนทำให้ตนเองมั่นใจ

นอกจากจะมีผู้นำแล้ว การมีเครือข่ายเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้ มูลนิธิสายใยแผ่นดิน และกรีนเน็ต ซึ่งเป็นองค์กรพัฒนาเอกชน เป็นผู้จัดจำหน่ายข้าวให้กลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ชุมชน โนนยาง ผ่านการทำการค้าที่เป็นธรรม หรือแฟร์เทรด (Fair Trade) ซึ่งผลิตสินค้าอยู่บนพื้นฐานความรับผิดชอบต่อตนเอง สังคมสิ่งแวดล้อม และผู้บริโภคจึงมั่นใจได้ว่า บริโภคอาหารที่ปลอดภัย นอกจากพวกเขาจะจัดจำหน่ายเองแล้ว หรือแม้มีอาการเจ็บป่วยก็มี ชมรมสมุนไพรวัดท่าลาด เป็นเครือข่ายช่วยเหลือให้ความรู้เรื่องการรักษาแบบพึ่งตนเองด้วยยาสมุนไพร

ดังผลงานของ วรณี แกมเกตุ (2545, หน้า 435) และงานของ สุชาติ เกตยา (2542) ยังสรุปว่า การมีผู้นำชุมชนที่มีคุณภาพ ไม่ว่าจะผู้นำทางการ หรือไม่ใช่องค์กร การมีผู้รู้ หรือปราชญ์ชาวบ้านในชุมชน จะยิ่งทำให้ให้ชุมชนนั้นสามารถพึ่งตนเองได้สูงกว่าชุมชนอื่น และข้อค้นพบของ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา (2541) กล่าวว่า วัฒนธรรมเด่นของสังคมไทย คือเรื่องความมีน้ำใจ และต้องการช่วยเหลือผู้อื่น นำมาซึ่งการไปชักชวนเพื่อนบ้านใกล้ซัด เข้ามาร่วมบนเส้นทาง ที่เป็นทางออกของ

ชีวิต คั่งเสียดสละทอน ของสมาชิกเกษตรกร ที่เข้าร่วมทำเกษตรพึ่งตนเอง หรือเกษตร-อินทรีย์ว่า

จุดเปลี่ยน เพราะพ่อบุญส่งเป็นคนมาชวน และตอนนั้นรู้สึกโดดเดี่ยว ไม่มีเพื่อน เมื่อมีคนมาชวนเลยตกลง พอเข้าไปอยู่กลุ่มอินทรีย์ รู้จักเพื่อนเยอะ เมื่อรู้จักเพื่อนเยอะก็ได้ความรู้ และเห็นทางออกของชีวิต ที่สำคัญเมื่อมีเพื่อนทำให้เรามีกำลังใจมากขึ้น การรวมกลุ่มกันจะเป็นผลดี คนในกลุ่มจะเอื้ออาทรกัน ใครมีอะไรก็แลกเปลี่ยนกัน ปรึกษาหารือกันเพื่อให้เกิดความก้าวหน้า ทำให้เราพึ่งตนเองได้ ในกลุ่มเกษตรอินทรีย์ จะพบปะพูดคุยกันตลอดบางทีก็ไปช่วยกันเกี่ยวข้าว ช่วยกันคานา แลกเปลี่ยนองค์ความรู้กันอยู่บ่อย ๆ เพราะที่เรารวมกลุ่มกันได้ จะทำให้เราเรียนรู้ซึ่งกันและกัน เพื่อนจะคอยเตือนหรือกระตุ้น ทำให้เรารู้จุดดีจุดด้อยของตัวเอง ที่สำคัญทำให้เรามีอำนาจในการต่อรอง

อุบล อยู่หว่า (การสัมภาษณ์ส่วนบุคคล, 28 เมษายน 2553) ผู้ประสานงานเครือข่ายเกษตรกรมั่งคั่งอินทรีอีสาน กล่าวว่า ชุมชนใดจะเข้มแข็งหรือไม่ ปัจจัยภายในหรือคนในชุมชนจะเป็นตัวชี้ขาดเสมอ เช่นที่ โนนยาง การขยายตัวของครอบครัวเกษตรอินทรีย์ เกิดจากการชักชวนของประธานเครือข่ายปราชญ์อีสาน บุญส่ง มาดขาว ทั้งสิ้น ไม่ได้เกิดจากปัจจัยภายนอกมากระตุ้นผู้ที่ป็นผู้นำต้องสามารถจัดการตนเอง และจัดการกลุ่มได้ด้วย โดยเฉพาะระบบคุณธรรมภายใน เพื่อนต้องแน่ใจว่าไม่มีนอกมีในกลุ่มจึงจะดำรงอยู่ได้

4. กระบวนการ ปรับปรุงและพัฒนา สร้างองค์ความรู้ของตนเอง โดยธรรมชาติของสรรพสิ่งบน โลกนี้ไม่เคยหยุดนิ่ง มีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ทั้งการเปลี่ยนแปลงที่เป็นไปตามธรรมชาติ เช่น ฤดูกาล และการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น โดยการกระทำของมนุษย์เอง เช่น ข้อตกลง กฎระเบียบ ปัญหาการตลาด และการเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากสังคมและการเมือง เช่นการคงอยู่และสลายตัวของกลุ่ม จึงมีความจำเป็นที่ชุมชนใดที่ต้องการพัฒนาไปสู่ชุมชนพึ่งตนเอง ต้องรู้จัก การปรับปรุงและพัฒนาองค์ความรู้ของตนเองตลอดเวลา ตัวอย่างเช่น กรณีของชุมชน โนนยาง ที่สามารถปรับปรุงและพัฒนาองค์ความรู้ของตนเอง จนสามารถพบทางออกของอาชีพเกษตรกร คือ การหันมาทำเกษตรอินทรีย์ ปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตใหม่ ไม่พึ่งปัจจัยการผลิตจากภายนอก ลดต้นทุน

การผลิต โดยหันมาผลิตปุ๋ยใช้เอง พัฒนาและเก็บเมล็ดพันธุ์ ข้าว และเมล็ดพันธุ์ผักของ
ตนเอง รู้จักนำความรู้การจัดการ เพื่อสร้างมูลค่าเพิ่มผลผลิต แปรรูปเป็นข้าวหลากหลาย
นอกจากการจำหน่ายข้าวเปลือกให้เครือข่าย คือ โรงสีข้าวของชมรมรักษ์ธรรมชาติ
สร้างแปลงนาเป็นแหล่งสร้างความมั่นคงทางอาหาร เพื่อลดค่าใช้จ่าย แปรร่งงานเป็น
อาหาร เพื่อความปลอดภัยต่อสุขภาพ

นอกจากนี้เพื่อให้องค์ความรู้ที่มีไม่ถูกผูกขาดโดยบริษัทต่างชาติ ชาวนาโนนยาง
ยังดำเนินการ ขอบินทะเลเบียนจติพิตรพันธ์ข้าวพื้นเมือง ที่พวกเขาพัฒนาขึ้นด้วย และ
เพื่อเป็นหลักประกันถึงความคงอยู่ขององค์ความรู้ในชุมชน ชาวชุมชนนี้ ยังได้ถ่ายทอด
องค์ความรู้ให้กับคนรุ่นหลัง ผ่านทางเยาวชน โดยมีหลักสูตรท้องถิ่นเป็นสะพานเชื่อม
สอดคล้องกับปัจจัยที่มีผลต่อศักยภาพการพึ่งตนเองของครัวเรือนของชุมชน ที่หาก
ชุมชนใดมีทุนทางสังคมสูง และมีการจัดองค์กรภายในหมู่บ้านที่เป็นการกระจายอำนาจ
ซึ่งเอื้อต่อการเกิดผู้นำโดยธรรมชาติ มีจำนวนกลุ่มที่ดำเนินกิจกรรมอย่างต่อเนื่อง
ย่อมทำให้ชุมชนนั้นมีความสามารถในการพึ่งตนเองสูงกว่าชุมชนอื่น (วรรณี แกมเกตุ,
2545) นอกจากนี้หากชุมชนมีความสัมพันธ์ที่ดี มีการติดต่อสื่อสารระหว่างกันสูง
ย่อมทำให้ชุมชนมีความสามารถในการพึ่งตนเองสูงตามไปด้วย โดยเฉพาะ การพึ่งตนเอง
ด้านเศรษฐกิจ (สุชาติ เกตยา, 2542)

กล่าวโดยสรุปปัญหาสำคัญของการพัฒนาชุมชนไปสู่การพึ่งตนเองจึงอยู่ที่
กระบวนการทัศน์ของคนในชุมชนเป็นสำคัญ หากคนในชุมชนยังไม่สามารถรู้เท่าทัน
การเปลี่ยนแปลง และขาดความเชื่อมั่นในการพัฒนาด้วยสองมือของตนเอง ย่อมไม่
สามารถขับเคลื่อนตนเอง หรือชุมชนไปสู่การพึ่งตนเองได้ ดังนั้นหากชุมชนที่ต้องการ
พัฒนาไปสู่การพึ่งตนเองควรเริ่มต้นด้วยกระบวนการวางแผน เพื่อกำหนดทิศทางของ
การพัฒนาของชุมชน วิเคราะห์ปัญหา จุดแข็ง และจุดอ่อนของชุมชน อันจะนำไปสู่
การกำหนดยุทธศาสตร์การพึ่งตนเองของชุมชน ต่อมาก็คือ การเรียนรู้ด้วยการลงมือปฏิบัติ
เพื่อเป็นการทดลองแนวความคิด หรือนำแผนยุทธศาสตร์ไปสู่ผลในทางปฏิบัติ
ความสำเร็จย่อมนำไปสู่ความมั่นใจของคนในชุมชน หากล้มเหลวย่อมเป็นประ โยชน์
ต่อการเรียนรู้และปรับปรุงแก้ไขในขั้นต่อไป นอกจากนี้การพัฒนาผู้นำ และการสร้าง
เครือข่าย ย่อมช่วยให้การนำยุทธศาสตร์การพึ่งตนเองประสบผลสำเร็จ เนื่องจาก

ความช่วยเหลือ และการแบ่งปันประสบการณ์จากเครือข่ายย่อมเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาและต่อยอดภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นในกระบวนการสุดท้ายอันได้แก่ การปรับปรุงและพัฒนาองค์ความรู้ของการพึ่งตนเองอย่างต่อเนื่อง เพื่อให้เกิดการปรับตัวเปลี่ยนแปลงตามสภาพแวดล้อม หรือยุคสมัยที่เปลี่ยนแปลงไป ดังนั้นการพึ่งตนเองมิได้ การนำชุมชนไปสู่การดำรงชีพตามบุพกาลในอดีตเสมอไป